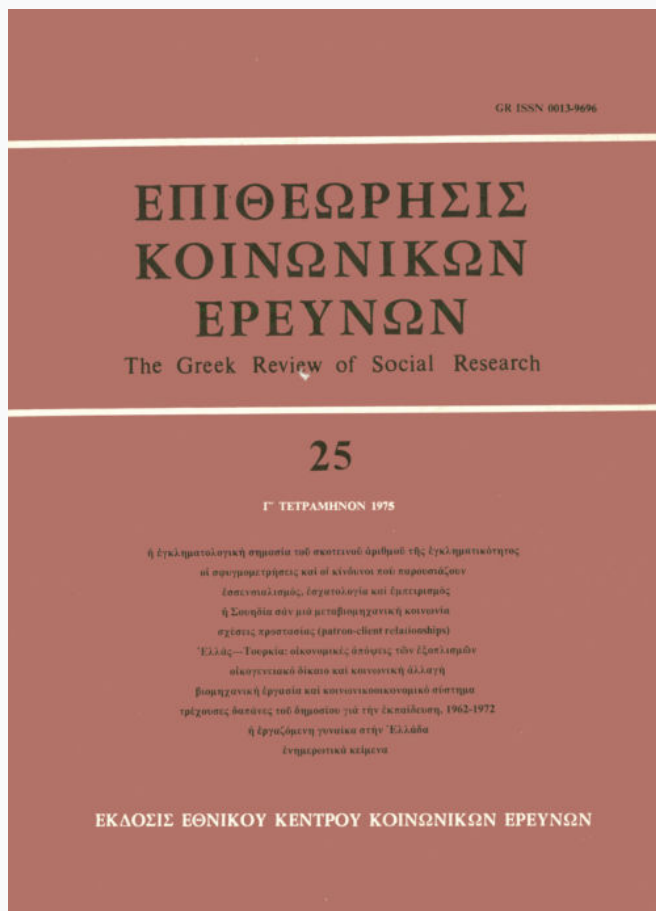

The Greek Review of Social Research

Vol 25 (1975)

25 Γ'

Η εργαζόμενη γυναίκα στην Ελλάδα: Μια δειγματολογική μελέτη

Μάγδα Νικολαΐδου, Ι. Λαμπίρη-Δημάκη

doi: [10.12681/grsr.392](https://doi.org/10.12681/grsr.392)

Copyright © 1975, Μάγδα Νικολαΐδου, Ι. Λαμπίρη-Δημάκη

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Νικολαΐδου Μ., & Λαμπίρη-Δημάκη Ι. (1975). Η εργαζόμενη γυναίκα στην Ελλάδα: Μια δειγματολογική μελέτη. *The Greek Review of Social Research*, 25, 470–506. <https://doi.org/10.12681/grsr.392>

ή εργαζόμενη γυναίκα στην Έλλάδα

Μιά δειγματολογική μελέτη

της
Μάγδας Νικολαΐδου

Τελειοφοίτου Οικονομικών
και Κοινωνικών Έπιστημών
Πανεπιστημίου Κολωνίας

Διπλωματική εργασία στο Πανεπιστήμιο
της Κολωνίας

ΠΡΟΛΟΓΟΣ της Ι. Λαμπίρη-Δημάκη

Ό ρυθμός και οι τρόποι του έκσυγχρονισμού των λιγώτερο προνομιούχων ατόμων ή περιοχών της χώρας μας παρουσιάζει σάν κοινωνιολογικό πρόβλημα ιδιαίτερο ενδιαφέρον, τόσο στο επίπεδο της θεωρίας της κοινωνικής αλλαγής όσο και στο επίπεδο της πολιτικής της κοινωνικής ανάπτυξεως και δικαιοσύνης.

Τό 1960 έρευνησα τις επιδράσεις της έκβιομηχανίσσεως πάνω στη θέση των γυναικών πού κατοικούν σέ πολιτισμικά καθυστερημένες περιοχές με παραδοσιακή κοινωνική δομή, εφαρμόζοντας την πειραματική μέθοδο στο «κοινωνικό εργαστήριο» των Μεγάρων:¹ τις «πειραματικές ομάδες» απέτέλεσαν οι Μεγαρίτισσες εργάτριες πού άποκτοΰσαν για πρώτη φορά έμπειρία της βιομηχανικής εργασίας στο παραπλήσιο εργοστάσιο βάμβακος του Μεγάλου Πεύκου, καθώς και οι μητέρες τους: ένώ τις «ομάδες έλέγχου» απέτέλεσαν (μαζί με τις μητέρες τους) οι έξ Ίσου νέες Μεγαρίτισσες (16-24 έτων) του ίδιου χαμηλού κοινωνικο-οικονομικού και μορφωτικού επιπέδου, πού εξακολουθοΰσαν όμως να παραμένουν προσηλωμένες στον παραδοσιακό παραδεκτό ρόλο της γυναίκας πού δέν εργάζεται έξω άπό τό σπίτι (οικιακά, μοδιστρική) ή άπασχολείται μόνο στα οικογενειακά κτήματα.

Ό γνωστός κοινωνιολόγος Irwin Sanders, πού μελέτησε ιδιαίτερα τις άγροτικές κοινωνίες της Νοτιοανατολικής Εδρώπης, σχολιάζοντας τό 1971 τα πορίσματα της έρευνας των Μεγάρων, άνέφερε ότι άποδεικνύουν πώς «ή εργασία στο εργοστάσιο δέν άλλαξε τις κοινωνικές σχέσεις στον βαθμό πού οι θεωρίες της έκβιομηχανίσσεως θα μπορούσαν να μάς κάμουν να άναμένουμε».²

Πραγματικά, τό νέο περιβάλλον της εργασίας και ή σημαντική οικονομική ένίσχυση πού πρόσφερε, συνέβαλαν πολύ περισσότερο στον έκσυγχρονισμό των αξιών και των πεποιθήσεων των εργατριών άπό ό,τι στην άνεξάρτητοποίηση του τρόπου της ζωής τους και της θέσης τους μέσα στην πατρική οικογένεια. Η πρωταρχική αυτή ομάδα εξακολουθοΰσε να έλέγχει τη συμπεριφορά τους σύμφωνα με τις παραδοσιακές έπιταγές της οικογενειακής ύπσταγής, της γρήγορης «άποκαταστάσεως» και του σχηματισμού της προίκας.

Ό έκσυγχρονισμός πού έπέφερε ή έκβιομηχανίση κατά τη δεκαετία 1950-1960 στη μειονεκτική θέση της νέας γυναίκας και στην καθυστερημένη μικρο-

1. Βλέπε, Joanna Lambiri, *Social Change in a Greek Country Town*, Research Monograph, N° 13 (ΚΕΠΕ, 'Αθήνα, 1965).

2. Βλέπε, J. T. Sanders, *A Review of Selected Anthropological and Sociological Studies* (University of Washington, 'Οκτ. 1971), σσ. 16-17.

κοινωνία των Μεγάρων συντελέστηκε μάλλον στο επίπεδο των ιδεών παρά στο επίπεδο της κοινωνικής δράσεως. Μένει να δούμε αν ή δεύτερη γενιά—οί κόρες δηλαδή των πρώτων αυτών εργατριών—θα είναι μιὰ καθαρότερα «βιομηχανική γενιά» που θα μετατρέψη σὲ χειροιαστή πράξη τις επιδράσεις της περισσότερο ανεξάρτητης και προοδευτικής νοοτροπίας των «πρωτοπόρων» μητέρων τους.

Ἡ μελέτη της Μάγδας Νικολαΐδου, πὸν ἔγινε μόλις τώρα (15 περίπου χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν Μεγάρων) γιὰ νὰ ἐξακριβώσῃ τὸν βαθμὸ τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀνεξαρτησίας τῆς σημερινῆς ἐργάτριας στὸ ἴδιο ἐργοστάσιο τοῦ Μεγάλου Πεύκου, μπορεῖ ἔμμεσα μόνο νὰ δώσῃ ἀπάντησιν στὸ παραπάνω ἐρώτημα: γιατί δὲν ἔχει μεγαλώσει ἀκόμη ἡ δεύτερη «βιομηχανική γενιά», πὸν μόνο μετὰ μερικὰ χρόνια θὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἐρευνηθούμε.

Πάντως μὲ ἰδιαίτερο, νομίζω, ἐνδιαφέρον θὰ πρέπει νὰ ἀντιμετωπισθῇ ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη ἡ ἐρευνητικὴ αὐτὴ προσπάθεια τῆς δέξας μας κοινωνικῆς ἐπιστήμονος, πὸν τὰ κυριώτερα πορίσματα τῆς δημοσιεύονται ἀμέσως παρακάτω, γιατί ἡ «ἐκ νέου» μελέτη ὄρισμένων ὄψεων τοῦ ἴδιου κοινωνικοῦ φαινομένου μετὰ τὴν παρέλευσιν μιᾶς σχετικὰ μεγάλῃς (ἔστω κι ἂν ὄχι κοινωνιολογικὰ σημαντικῆς) χρονικῆς περιόδου, εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποκαλύψῃ νέες τάσεις εἴτε κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, εἴτε κοινωνικῆς συντηρήσεως, ἢ (αὐτὸ πὸν εἶναι καὶ τὸ πιθανότερο) τάσεις συμβιβασμοῦ αὐτῶν τῶν δύο. Ὅσο γιὰ τὴ δική μου στάση ἀπέναντι στὴν ἐργασία αὐτὴ, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι φανερὴ: ξαναγορρίζει κανεὶς πάντα μὲ χαρὰ (καὶ λίγη νοσταλγία) στοὺς χώρους τῆς πρώτης του ἔρευνας.

ΙΩΑΝΝΑ ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ

Ἐφηγήτρια Κοινωνιολογίας
Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

σύντομη εἰσαγωγή

Σ' αὐτὴ τὴ μελέτη θὰ προσπαθῶ νὰ παρουσιάσω τὸ ἰδιαίτερα παραμελημένο πρόβλημα τῆς εργαζόμενης γυναίκας στὴν Ἑλλάδα.

Πρῶτα θὰ γίνῃ μιὰ σύντομη ἀνασκόπησιν τῆς ἐξέλιξης καὶ τῆς θέσης τῆς γυναίκας στὴν παγκόσμια ἱστορία, πὸν θὰ τονίσῃ τις διαδικασίες καὶ τις συνθήκες πὸν ἐπέφεραν τὴν ὑποταγὴ καὶ τὴν κατώτερη θέση τῆς γυναίκας—ἔτσι ὅπως ἐκφράζεται ἔντονα σήμερα ἀκόμα στὴ σύγχρονη ἐλληνικὴ κοινωνία.

Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη. Στὸ πρῶτο μέρος περιγράφεται ἡ θέση τῆς Ἑλληνίδας, σύμφωνα μὲ τὸ νόμο, στὴν οἰκογένεια καὶ τὴν κοινωνία. Ἀκολουθεῖ στατιστικὴ ἐπικόπησιν τοῦ γυναικείου πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ ἀναλογία του στὰ διάφορα επαγγέλματα, μὲ ἀνάλυσιν τῆς ἰδιαίτερης συμπεριφορᾶς πὸν ἀντιμετωπίζουν οἱ γυναῖκες στὰ διάφορα επαγγέλματα λόγω τοῦ φύλου τους.

Στὸ δεύτερο μέρος θὰ τονιστοῦν τὰ προβλήματα πὸν παρουσιάζονται στὶς γυναῖκες κάτω ἀπὸ τις προϋποθέσεις τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ τῆς επαγγελματικῆς τους ἀπασχόλησιν ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Ἔτσι, τὸ δεύτερο μέρος ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ ἐμπειρικὴ ἔρευνα σὲ ἓνα ἐλληνικὸ ἐργοστάσιο, ὅπου ἓνα δεῦγμα ἀπὸ ἑκατὸ γυναῖκες καλοῦνται νὰ ἀπαντήσουν σὲ ἐρωτήσεις γύρω ἀπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς δουλειᾶς στὴ ζωὴ τους, καὶ γιὰ τις ἀπόψεις τους γιὰ τὴν οἰκογένεια, τὸ ἐπάγγελμα, τις ἀνθρώπινες σχέσεις, τὴ θρησκεία, τὴν πολιτικὴ, κτλ. Αὐτὸ τὸ ἐρωτηματολόγιο εἶχε σκοπὸ νὰ ἐρευνησῃ:

- α) Τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐξάσκησης ἐπαγγέλματος στὴ δομὴ τῆς προσωπικότητος καὶ τὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ τῶν γυναικῶν πὸν ρωτήθηκαν.
- β) Κατὰ πόσο ἔχουν συνειδητοποιήσει αὐτὲς οἱ γυναῖκες τὰ προβλήματα τους καὶ ποιὰ εἶναι ἡ ἀνάλογη ἀντίδρασή τους.

Στὸ τέλος θὰ προσπαθῶ, μὲ βάση τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ πρῶτο μέρος καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐμπειρικῆς ἔρευνας ἀπὸ τὸ δεύτερο μέρος, νὰ βγάλω τὰ ἀνάλογα συμπεράσματα καὶ νὰ προτείνω πιθανὰς λύσεις γιὰ τὴν κατάργησιν τῶν προβλημάτων πὸν παρουσιάζονται στὴ γυναίκα, λόγω τῆς φύσης τῆς καὶ τῆς κατώτερης θέσης τῆς στὴν κοινωνία καὶ στὸν ἐπαγγελματικὸ χῶρο. Ἔτσι, θὰ θεθεῖ τὸ ἐρώτημα, ἂν καὶ πόσο ἢ ἴση τοποθέτησιν τῆς γυναίκας ἀπέναντι στὸν ἄντρα εἶναι δυνατὴ μέσω τῆς συμμετοχῆς τῆς στὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς. Ἀρκεῖ ὅμως αὐτή; Ἀπὸ ποιούς ἄλλους παράγοντες ἐξαρτᾶται ἡ χειραφέτησιν τῆς γυναίκας;

*

— Τὸ κείμενο εἶχε ἀρχικὰ συνταχθεῖ στὴ γερμανικὴ γλῶσσα. Στὴν ἐλληνικὴ μετάφρασιν, πὸν πρωτοδημοσιεύεται ἐδῶ, ἔγιναν ἐλάχιστες μετατροπές.

“Ας σημειωθεί ότι από τη συντάκτρια μαζί με το σκηνοθέτη Νίκο Ζερβό γυρίστηκε, με βάση αυτή την έρευνα, μιὰ ταινία ντοκυμανταίρ μικρού μήκους, που περιέχει συνεντεύξεις με γυναίκες που έλαβαν μέρος στο έρωτηματολόγιο και με Έλληνες κοινωνιολόγους με τους οποίους συζητείται το θέμα της επαγγελματικής άπασχόλησης των γυναικών και η προσφορά της κοινωνιολογίας σ’ αυτή την προβληματική.

Η ταινία αυτή βραβεύτηκε στο 15ο φεστιβάλ Θεσσαλονίκης 1974.

Η θέση της γυναίκας στην παγκόσμια ιστορία

Είναι γεγονός άναμφισβήτητο ότι ο άντρας δεν μπορεί να ζήσει χωρίς τη γυναίκα, και η γυναίκα χωρίς τον άντρα. Ακόμα έχει αποδειχτεί επιστημονικά ότι στις πρωτόγονες κοινωνίες ο άντρας και η γυναίκα ζούσαν μαζί, ισότιμα και ειρηνικά. Γιατί ο άντρας και η γυναίκα είναι έτσι φτιαγμένοι ώστε να άλληλοσυμπληρώνονται για να ζούν δημιουργικά και να αναπαράγουν ζωή.

Κι όμως σέ όλους τους ιστορικά γνωστούς πολιτισμούς μέχρι σήμερα ακόμη, γνωρίζουμε ένα καλύτερο και υποταγμένο στον άντρα ρόλο της γυναίκας, μιὰ πατριαρχική μορφή της οικογένειας όπου ο άντρας είναι η κεφαλή και η γυναίκα είναι υποχρεωμένη να άπακούει σέ κάθε περίπτωση.

Η καλύτερότητα της γυναίκας εξηγήθηκε από τους κλασικούς της κοινωνιολογίας της οικογένειας σάν «βιολογικά καθορισμένη» και «φυσική».

Πρώτη ή θεωρία του μητρικού δικαίου, που αναπτύχθηκε κυρίως από τον Bachofen¹ με τις μελέτες του και τον Morgan² με τις έρευνές του στη φυλή των Προέξων της Νότιας Αμερικής, έφερε στο φώς τελείως καινούργιες μορφές οικογένειας που άπηρχαν στις πρωτόγονες κοινωνίες, και που άποτέλεσαν τη βάση για την εξέγηση της θέσης της γυναίκας στον πολιτισμένο κόσμο: Σ’ αυτή τη φάση της εξέλιξης του ανθρώπινου είδους σέ διάφορους πολιτισμούς και με ποικίλες μορφές οικογένειας, άπήρχε κατανομή εργασίας σύμφωνα με το φύλο (κυνηγοί και συλλέκτριες, άργότερα κυνηγοί και καλλιεργήτριες)· έτσι κανείς δεν άποτιμούσε ή άπεριτιούσε κανένα από τα δύο φύλα, άπήρχε όμως κάποιος σεβασμός άπέναντι στη γυναίκα λόγω της ικανότητάς της να γεννάει και του καθοριστικού της ρόλου στο νοικοκυριό.

Η καταγωγή άπολογιζόταν άπο την πλευρά της γυναίκας (μητρικό δικαίο). Βασίζόμενος σ’ αυτά τα στοιχεία ο Friedrich Engels άνάπτυξε στο βιβλίο

του, *Η καταγωγή της οικογένειας, της ιδιοκτησίας και του κράτους*³ τη θεωρία ότι αυτή ή άρμονική συνύπαρξη του άντρα και της γυναίκας κλονίστηκε με την άνάπτυξη των κυνηγετικών και πολεμικών μεθόδων, που έδωσαν στον άντρα τη δυνατότητα να υποτάξει τη γυναίκα, και κυρίως με την άρχή της άτομικής ιδιοκτησίας. Ο άντρας χρειαζόταν τους άπογόνους του για έργατικά χέρια και για κληρονόμους. Έτσι ήρθε «ή άνατροπή του μητρικού δικαίου, που άπήρξε ή κοσμοϊστορική ήττα του γυναικείου φύλου. Ο άντρας πήρε στα χέρια του το τιμόνι άκόμα και μέσα στο σπίτι, ή γυναίκα ταπεινώθηκε, άποδουλώθηκε και έγινε σκλάβια της επιθυμίας του και άπλό έργαλετό τεκνοποιίας. Αύτη ή άποτιμητική θέση της γυναίκας, όπως παρουσιάζεται προ πάντος στους Έλληνες της ήρωικής και άκόμη περισσότερο της κλασικής έποχής, άραιοποιήθηκε και καλύφτηκε με τον καιρό, τμηματικά πήρε μιὰ πιο ήπια μορφή, με κανένα τρόπο όμως δεν καταργήθηκε.⁴

Άπο τότε, όπως γνωρίζουμε άπο τις ιστορικές πηγές, ή γυναίκα ζεί σέ μιὰ άσπληρη μονογαμική μορφή γάμου, στή σκιά του άντρα. Η άπιστία της τιμωρείται άμείλιχτα. Έγινε το «άδύνατο», το «άλλο» φύλο, και έφευρέθηκαν άπειροι μύθοι για να δικαιολογήσουν και να σταθεροποιήσουν την κατωτέροτητα στην όποία ήθελαν να καταδικάσουν τη γυναίκα, ο «μύθος της άδύναμης γυναίκας, ο μύθος του ίσχυρου άρσενικού και του πονηρού και έπικυδονου θηλυκού».⁵ Ο άντρας ένσαρκώνει το καλό και ή γυναίκα το πονηρό.

Έτσι πέρασαν τα δύο φύλα στην ιστορία. Μετά την «ανάκαλυψη» της άτομικής ιδιοκτησίας, του κράτους και του δικαίου, ή γυναίκα καταδικάστηκε σέ μόνιμη άνωριμότητα.

Στην περίφημη δημοκρατία της άρχαίας Ελλάδας ή γυναίκα δεν είχε καμιά θέση στις πολιτικές και κοινωνικές διαδικασίες, και εκπαιδεύονταν για «μόνο-σύζυγος και μητέρα». Κι όμως άκόμα και για τα θέματα του νοικοκυριού ο άντρας είχε την τελευταία λέξη. Η ταπεινώση και ή καταπίεση της φυσιολογικής άνάπτυξης του «θηλυκού ανθρώπου» είχαν σάν λογική συνέπεια τη γένεση της πορνείας. Η ίκανοποίηση άπο τη γενετήσια συνουσία ήταν έπιτρεπτή μόνο στον άντρα.

Στά πλαίσια αυτής της εργασίας δεν είναι δυνατό να άναφερθούμε έκτενώς στις διάφορες μορφές της οικονομικής, κοινωνικής και σεξουαλικής καταπίεσης της γυναίκας στις διάφορες περιόδους της ανθρώπινης ιστορίας. Αυτό που ένδιαφέρει έδώ είναι

1. Bachofen Johan Jacob, *Το μητρικό δικαίο*: Μιά έρευνα για τη γυναικοκρατία του άρχαίου κόσμου, και ή θρησκευτική και ή νομική φύση της, γερμανική έκδοση, Basel, 1948, έκδότης Karl Meuli.

2. Morgan Lewis R., *Ancient Society*, έκδ. Leslie A. White, Cambridge, Mass., 1964.

3. Engels, Friedrich, *Η καταγωγή της οικογένειας, της άτομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Stuttgart, 1948.

4. Στο ίδιο, σελ. 23.

5. Σαβράμης Δημοσθένης, *Το λεγόμενο άδύνατο φύλο*, γερμ. έκδοση, Μόναχο, 1972.

τό γεγονός ότι ή γυναίκα έμενε σκλαβωμένη στό σπίτι της (μέ έξαιρση γυναίκες τής κυρίαρχης τάξης σέ εποχές όπως π.χ. τήν άρχαία Ρώμη και τήν Άναγέννηση) μέχρι τό 18ο αιώνα, όπου μέ τήν εκβιομηχάνιση χρειάστηκαν όλα τά δυνατά και φτηνά (παιδικά!) έργατικά χέρια.

Ή διδασκαλία του Ήσου Χριστού γιά αγάπη και ισότητα ήταν ή πρώτη έλπίδα γιά τή γυναίκα, που όμως έσβησε γρήγορα, όταν και αυτή ή διδασκαλία θεομοποιήθηκε (θηρσκαία-εκκλησία). Ή γυναίκα άποτέλεσε και πάλι τήν ενσάρκωση τής άμαρτίας.

Στή γαλλική επανάσταση τό 1789 κινητοποιήθηκαν γιά πρώτη φορά δυναμικά οι γυναίκες, που μαζί μέ τούς άντρες πολέμησαν στην πρώτη γραμμή γιά τήν κατάργηση τής βασιλείας. Μέ τήν άνοδο όμως του Ναπολέοντα του Α΄, τά δίκαια που κερδήθηκαν μέ τήν επανάσταση δέν μπόρεσαν νά μπου σέ εφαρμογή. Γυναίκες δημοκράτισσες όδηγήθηκαν στη γκιλοτίνη. Όμως τό παγκόσμιο γυναικείο κίνημα δέν μπορούσε πιά νά χαλιναγωγηθεί ούτε από τήν κυρίαρχη τάξη ούτε από τούς αντίδραστικούς διανοούμενους.

Ή θεωρία του κομμουνισμού και του σοσιαλισμού των Κάριλ Μάρξ και Φρήντριχ Ένγκελς χάρισε και στις γυναίκες, όπως και σέ κάθε καταπιεσμένη τάξη, φυλή και στρώμα, τίς θεωρητικές βάσεις γιά τήν άπελευθέρωση τους.

Ίδιως τό βιβλίο του Αύγουστου Μπέμπελ, *Ή γυναίκα και ό σοσιαλισμός*,¹ άποτέλεσε τήν κυριότερη θεωρητική βάση γιά τήν πλήρη χειραφέτηση τής γυναίκας.

Τό 1871 στην κομμούνια του Παρισιού 10.000 γυναίκες (κυρίως εργάτριες) βάδισαν προς τίς Βερσαλλίες. Γιατί ή καταπίεση των γυναικών από τήν κοινωνία είχε μεταφερθεί και στον τόπο τής δουλείας. Μέ τήν ανάπτυξη τής καπιταλιστικής κοινωνίας και τής εκβιομηχάνισης, γυναίκες (και παιδιά) ήσαν άναγκασμένες νά δουλεύουν κάτω από άπάθρηπες συνθήκες, μέχρι 17 ώρες τήν ήμέρα, σέ όλους τούς τομείς τής παραγωγής μέ τον πιο χαμηλό μισθό, μόλις γιά νά έπιζούν.

Τό 1870 δόθηκε γιά πρώτη φορά στην Άμερική στις γυναίκες τό δικαίωμα τής ψήφου, τό 1883 στη Νέα Ζηλανδία, και στην Εβρώπη τό 1907 (στη Φιλανδία).² Ίδιως στην Άγγλία, ό άγάνας τής σουφραζέτας (άπό τό λατινικό suffragium=δικαίωμα ψήφου) γιά τήν άποκτηση του δικαιώματος ψήφου και γιά ισοστομία, ήταν δύσκολος και αίματηρός.

Τό γυναικείο κίνημα στον εικοστό αιώνα δυναμάνει συνέχεια. Στο δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο οι γυναίκες αντικατάστησαν τούς άντρες σέ πολλές θέσεις και άποκτήσαν έτσι περισσότερο εβθόνη και αυτοπε-

ποίθηση. Σήμερα έχουν κατακτήσει σχεδόν όλους τούς άνδρικούς τομείς. Όμως άκόμη δέν μπορούμε νά μιλάμε γιά ισότητα των δύο φύλων. Ή γυναικεία επαγγελματική άπασχόληση φέρνει μαζί της καινούργια προβλήματα, γιατί ή παράδοση, ή δομή του κράτους και ή αντίδραση των άντρών κάθε άλλο παρά διευκολύνουν τίς γυναίκες. Θα μπορούσαμε νά πούμε ότι στις σοσιαλιστικές χώρες οι προϋποθέσεις γιά τήν ισοστομία και τήν έλεύθερη ανάπτυξη τής γυναίκας είναι πολύ πιο εδνοϊκές από ό,τι στο δυτικό κόσμο. Όμως ή πλήρης χειραφέτηση του άνθρώπου (μαζί και τής γυναίκας) δέν έχει έπιτευχθεί άκόμη ούτε εκεί.

Ή πορεία προς τή χειραφέτηση τής γυναίκας θα αναλυθεί στην έργασία αυτή, σχετικά μέ τήν Έλλάδα, κάτω από τήν ιδιαίτερη εκτίμηση του ρόλου τής επαγγελματικής άπασχόλησης των γυναικών.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

α. ή πολιτιστική κατάταξη τής γυναίκας

1. Ίστορική επισκόπηση—γυναικείο κίνημα

Μετά τήν πώση τής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και τήν άλωση τής Κωνσταντινούπολης τό 1453, ή Έλλάδα βρισκόταν κάτω από τήν τουρκική κυριαρχία. Τετρακόσια χρόνια ζούσε ό έλληνικός λαός κάτω από μεσαιωνικές συνθήκες, υποδουλωμένος από τούς ξένους κατακτητές και τούς ντόπιους κοτζαμπάσηδες. Τό 1821 ξέσπασε ή επανάσταση, και κράτησε μέχρι τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, όπου νά άπελευθερωθεί όλόκληρη ή Έλλάδα. Ή ιστορία τής νέας Έλλάδας έχει άρχίσει λοιπόν εδώ και 150 χρόνια.

Ή άποφασιστικότητα και τό θάρρος που διακρίνανε τίς γυναίκες στον άπελευθερωτικό άγώνα έχουν γραφτεί στην ιστορία. Όμως μετά τήν εγκαθίδρυση του ελληνικού Κράτους (1827), ή γυναίκα υποχρεώθηκε νά αναλάβει πάλι τον προκαθορισμένο από τήν κοινωνία ρόλο της στο νοικοκυριό.

Ή πρώτη ένδειξη μιάς γυναικείας κίνησης έμφανίστηκε τό 1870 μέ τό περιοδικό *Εβρρόδικη*, που ζήτουσε τό δικαίωμα τής γυναίκας σέ μόρφωση και δουλεία. Όμως σάν ιδρύτρια κάποιου φεμινιστικού κινήματος, πρέπει νά άναγνωρίσουμε τήν Καλλιρόη Παρρέν, που τό 1888 εξέδωσε τήν *Εφημερίδα των Κυριών* και όργάνωσε τήν «Ένωση των Έλ-

1. Bebel August, *Ή γυναίκα και ό σοσιαλισμός*, Berlin, 1964.
2. Πηγή: Rossi Bruno, «Η περιπέτεια τής γυναίκας», *Ταχυδρόμος*, Άπρίλιος 1972, τεύχη 939, 940, 941.

λγηίδων» (1879) καὶ τὸ 1911 τὸ «Λύκειο τῶν Ἑλλη- νίδων».

Οἱ διάφοροι γυναικεῖοι σύλλογοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶχαν μέλη τους γυναῖκες τῆς μεγαλουσι- τικῆς τάξεως καὶ εἶχαν συνήθως φιλανθρωπικὸν χαραχτή- ρα. Αὐτὸ ὀφείλεται βασικὰ στὴ μεγάλη ἀντίδραση ποὺ συνάντησε τὸ φεμινιστικὸ κίνημα καὶ στὴν Ἑλλάδα—μόλις τὸ 1890 κατόρθωσε μιὰ γυναίκα γιὰ πρώτη φορὰ νὰ μπεῖ στὸ Πανεπιστήμιο, στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολή τῶν Ἀθηνῶν.—καὶ στὸ γεγονός ὅτι ἡ ἡδαιμνὴ μὲρφοσις, ἡ ἄθλια κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ κατάστασις καὶ τὸ πολὺ χαμηλὸ ἐπίπε- δο πολιτικῆς συνείδησις ποὺ βρισκόντουσαν οἱ ἐργαζόμενες γυναῖκες, τὶς ἐμπόδιζαν νὰ παλέψουν οἱ ἴδιες γιὰ τὰ δικαιώματά τους. Τὰ πολιτικὰ κόμματα σύμφωνα με τὴ συντηρητικὴ τους δομὴ ἀνιόντου- σαν κάθε δικαίωμα στὴ γυναίκα. Πρῶτο τὸ σοσια- λεργατικὸ κόμμα, ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 1918, διακήρυξε τὸ αἷτημα γιὰ ἰσότητα τῶν γυναικῶν.¹ Τὸ 1924 μετο- νομάστηκε σὲ Κομμουνιστικὸ Κόμμα Ἑλλάδος, καὶ σύμφωνα με τὶς ἰδεολογικὰς του ἀρχὰς δὲν ἔπαυε ποτὲ νὰ θέτει στοὺς βασικοὺς πρώτους στόχους του τὴν ἰσοτιμίαν τῶν γυναικῶν, καὶ πρωτοπόρο νὰ ἀγω- νίζεται γιὰ τὴ συνειδητοποίηση τοῦ προβλήματος καὶ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τῶν γυναικῶν στὰ κοινά.

Τὸ 1918 ἰδρύθηκε τὸ «Ἐθνικὸ Συμβούλιον Ἑλληνί- δων» καὶ τὸ 1920 ὁ Ἀσύνδεσμος γιὰ τὰ δικαιώματα τῆς γυναίκας² ποὺ ἀποτελοῦσε τμήμα τῆς «Διεθνoῦς Ἐνωσις Γυναικῶν» γιὰ «ἅσα δικαιώματα—ἴσες ὑποχρεώσεις, μετ' ὅ μνησίου του ἔντυπο *Ἄ γάνας τῆς γυναίκας*. Τὸ 1927 ἔλαβαν οἱ γυναῖκες γιὰ πρώτη φορὰ μέρος σὰν ψηφοφόροι σὲ κοινοτικὰς ἐκλογὰς καὶ μετὰ ἀπὸ μακροχρόνιους ἀγῶνες, μόλις τὸ 1953, κατόρθωσαν νὰ κερδίσουν τὸ πλήρες δικαίωμα τοῦ «ἐκλέγειν καὶ ἐκλέγεσθαι» στὶς βουλευτικὰς ἐκλο- γὰς.

Ἡ περίοδος τῆς κατοχῆς καὶ τῆς ἐθνικῆς ἀντί- στασις ἦταν μιὰ περίοδος ὑψηλῆς συνειδητοποίη- σης καὶ γιὰ τὴ γυναίκα, ὅπως ἡ πρώτη φορὰ στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία συμμετείχε τόσο ἐνεργὰ στὸν ἀπε- λυθερωτικὸ ἀγῶνα. Ἡ φασιστικὴ Γερμανία εἶχε διατάξει γιὰ τὴ γυναίκα τὰ τρία K (Kirche-Küche- Kinder), ποὺ σημαίνουν ἐκκλησία-κουζίνα-παιδιά.

Οἱ Ἑλληνίδες πολέμησαν ἥρωικὰ τὸ φασισμό, ἰσάζιες στὸ πλευρὸ τῶν ἀντρῶν. Ὁ κοινὸς ἀγῶνας ἔκανε τὴν ἰσότητα πράξη. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσις καὶ τὶς ἐσωτερικὰς ἀνωμαλίας, ὁ ἀγῶνας τῶν γυναι- κῶν γιὰ τὰ δικαιώματά τους εἶναι πιά πραγματικότη- τα καὶ κλιμακώνεται παράλληλα με τοὺς ἀγῶνες ὄλου τοῦ λαοῦ γιὰ μιὰ δίκαιη κοινωνία. Οἱ γυναῖκες ἀγωνίζονται νὰ ἀναλάβουν ὑπεύθυνες θέσεις καὶ ὀργανώνονται σὲ διάφορα γυναικεῖα σωματεῖα.

1. Χατζηβασιλείου Χρύσα, *Τὸ κομμουνιστικὸν κόμμα Ἑλλά- δας καὶ τὸ γυναικεῖο ζήτημα*, Ἐκδόσεις τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΕ, Ἀθήνα, 1946.

Τὸ 1956 ἀπὸ 16 γυναῖκες ὑποψήφιες βουλευτινὲς ἐκλήθησαν 2, ἡ Λίνα Τσαλδάρη τῆς ΕΡΕ καὶ ἡ Βάσση Θανασάκου (ἀργότερα τῆς ΕΛΑ), καὶ οἱ δύο στὴν Ἀθήνα.

Στὸ μεταξὺ, ἐκτός ἀπὸ τὸ «Ἐθνικὸ Συμβούλιον Ἑλληνίδων» καὶ ἀπὸ τὸ Ἀσύνδεσμο γιὰ τὰ δικαιώμα- τα τῆς γυναίκας³ ἰδρύονται καὶ λειτουργοῦν ὁ Ἀσύνδεσμος Ἑλληνίδων Ἐπιστημόνων⁴ καὶ ὁ Ἀσύνδε- σμος Ἑλληνίδων Νομικῶν⁵, ἡ «Πανελλαδικὴ Ἐνωσις Γυναικῶν» (ΠΕΓ, ἱδρύσις 1964) ποὺ ἔθετε σὰν βασι- κὸς σκοπὸς τῆς πλήρη νομικῆ, οἰκονομικῆ, πο- λιτικῆ καὶ κοινωνικῆ ἰσοτιμίας τῆς γυναίκας, τὴ νομοθετικὴ κατοχύρωσις τῆς ἀρχῆς: «ἴση ἀμοιβὴ δι' ἴσην ἐργασίαν» καὶ τὴ συμμετοχὴ καὶ ἀνάδειξη τῶν γυναικῶν στὰ σωματεῖα καὶ τὶς διοικήσεις τους, καὶ τέλος ἡ «Συντονιστικὴ Ἐπιτροπὴ Ἐργαζομένων Γυναικῶν» ποὺ συντόνιζε τὴ δουλειὰ τῶν συνδικα- λιστριῶν-μελῶν τῶν διαφόρων σωματείων. Ἐπίσης στὴν «Πανελλήνια Ἐπιτροπὴ Εἰρήνης», τμήμα τῆς «Διεθνoῦς Ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν Εἰρήνην», συμμετέχουν στὴν πλειοψηφία τους γυναῖκες. Τὸ ἀποκορύφωμα τοῦ ἑλληνικοῦ γυναικεῖου κινήματος ἦταν ἡ Α' Πανελλαδικὴ Συνδιάσκεψις Ἐργαζομένων Γυναικῶν τὸ Νοέμβριον τοῦ 1966. Συμμετείχαν 149 συνδικαλί- στριες ἀπὸ 60 σωματεῖα 12 διαφορετικῶν πόλεων. Ὅμοιος τὴν ἀνήση αὐτὴ τοῦ γυναικεῖου κινήματος, ποὺ συμβάδιζε με τὴν πλατεία πολιτικοποίηση τῆς ὄλου τοῦ λαοῦ, ἔκομε βίαια ἡ στρατιωτικὴ δικτατορία ποὺ πραξικοπηματικὰ τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1967 πῆρε τὴν ἐξουσία.

Τὰ αἰτήματα τῶν γυναικῶν συλλόγων γιὰ ἰσό- τητα, εἰρήνην καὶ χειραφέτησις, ποὺ ἀπὸ τὴ φύσις τους προϋποθέτουν κοινωνικὴ δικαιοσύνη, ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία καὶ χειραφέτησις ὄλου τοῦ λαοῦ, ἦταν φυσικὰ νὰ ἔρχονται σὲ ἀντίθεση με τὰ σκοτεινά, ἀντιλαϊκὰ καὶ ἰδιοτελεῖα σχέδια τῆς φασιστικῆς δι- κτατορίας.

Ὅπως χιλιάδες ἄλλοι δημοκράτες ἀγωνιστὲς, γυναῖκες συνδικαλίστριες διώχθηκαν, συνελή- φθησαν, βασανίστηκαν καὶ ἐξορίστηκαν. Τὰ γυναικεῖα σωματεῖα διαλύθησαν, ἄλλα ἀπλῶς ἀδράνη- σαν, καὶ ἀπὸ τὸ 1972 ἄγγιζαν στὰ ὄρια τοῦ ἐπιτρο- ποῦ μερικὰ γυναικεῖα προβλήματα.

Σήμερα ποὺ δημοσιεῖται αὐτὴ ἡ ἔρευνα βεβίζου- με στὸ δεύτερο χρόνον ἀπὸ τὴ μεταπολίτευσις τοῦ Ἰουλίου 1974 καὶ τὴν ἀποκατάστασις τῆς κοινοβου- λευτικῆς δημοκρατίας. Οἱ προοδευτικοὶ γυναικεῖοι σύλλογοι ἀναδιοργανώνονται, ἄλλοι καινούργιοι ἰδρύονται μέσα σ' ἕνα γενικότερο κλίμα ὄρα- σμοῦ πολιτικοποίησης.

Τὸ γυναικεῖο κίνημα ἔχει ἀκόμη πολλὰ δουλειὰ μπροστά του. Χρειάζεται νὰ σπάσουν προκατα- λήψεις αἰῶνων καὶ στοὺς ἄντρες καὶ στὶς ἴδιες τὶς γυναῖκες, κυρίως. Στὰ ἐπόμενα κεφάλαια θὰ παρα- κολουθήσουμε τὴ θέση τῆς γυναίκας, ὅπως τὴν ὀρί- ζει ὁ νόμος, καὶ πῶς τὴν ἀντιμετωπίζουν οἰκογένεια

καὶ κοινωνία. Μετὰ θὰ παραθέσουμε τὶς κατακτήσεις τῆς σὲ δλοὺς τοὺς ἐπαγγελματικούς τομεῖς καὶ θὰ συζητήσουμε τὰ εἰδικὰ προβλήματα τοῦ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπαγγελματικὴ τῆς ἀπασχόληση.

Στὸ τέλος τῆς ἐμπειρικής ἐρευνας θὰ συνδεθοῦν δλα τὰ ἀποτελέσματα μὲ τὶς προοπτικὲς τοῦ γυναικείου κινήματος, κάτω ἀπὸ μιὰ ἐμπειριστατωμένη θεώρησή του.

2. Ἡ νομικὴ θέση τῆς γυναίκα

Τὸ ἄρθρο 1387 τοῦ Ἀστικού Κώδικα, ποὺ ἰσχύει ἀπὸ τὸ 1946 μὲ ἐλάχιστες τροποποιήσεις, δρίζει: «Ὁ ἀνὴρ εἶναι ἡ κεφαλὴ τῆς οἰκογενείας καὶ ἀποφασίζει περὶ παντός, ὅτι ἀφορᾷ τὸν συζυγικὸν βίον ἐνῶς ἢ ἀπόφασις αὐτοῦ δὲν παρίσταται ὡς κατάχρησις δικαιώματος». Καὶ σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 1389, «φυλαττομένης τῆς διατάξεως τοῦ ἄρθρου 1387 ἡ γυνὴ ἔχει τὴν διεύθυνσιν τοῦ συζυγικοῦ οἴκου», καὶ αἱ δικαιοπραξίαι τῆς γυναίκος μετὰ τρίτων διὰ τὰς τρεχούσας ἀνάγκας τῆς οἰκονομίας ὑποχρεοῦν τὸν ἀνδρα. Βλέπουμε ἐδῶ ὅτι ὁ ἀντρας ἔχει τὸ δικαίωμα βάσει τοῦ νόμου νὰ ἀσκεῖ πλήρη κηδεμονία στὴ γυναίκα, στὰ πλαίσια τοῦ συζυγικοῦ βίου.

Ἀκόμα καὶ ἡ διεύθυνση τοῦ οἴκου, ποὺ τῆς ἀνατίθεται ἀπὸ τὸ νόμο, εἶναι μὲ δρους καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ ἐποπτεία τοῦ συζύγου. Ἐτσι τὸ ἄρθρο 1389 προβλέπει καὶ τὴν ἀπαγόρευση τῆς δικαιοπραξίας στὴ γυναίκα ἐφ' ὅσον ὁ ἀντρας τὴν «γνωστοποιήσῃ εἰς τὸν τρίτον πρὸ τῆς δικαιοπραξίας»...

Τὸ ἄρθρο 1388 δρίζει: «Ἡ γυνὴ λαμβάνει τὸ ἐπιώνυμον τοῦ ἀνδρός». Νεώτερη διάταξη τοῦ 1963 ἐπιτρέπει στὴ γυναίκα «τὴν χρῆσιν τοῦ πατρωνυμικοῦ αὐτῆς ὀνόματος, *παρὰλλήλως πρὸς τὸ τοῦ ἀνδρός* καὶ δὴ ὅταν ἔχη συμφέρον πρὸς τοῦτο».

Σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 1391 «ὁ ἀνὴρ ὑποχρεοῦται νὰ παρέχῃ εἰς τὴν σύζυγον διατροφὴν ἀνάλογον πρὸς τὴν κοινωνικὴν του θέσιν, τὴν περιουσίαν καὶ τοὺς πόρους αὐτοῦ». Ἡ γυναίκα ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνη τῆς διατροφῆς σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 1392 «ἐφ' ὅσον ὁ ἀνὴρ εἶναι ἀνίκανος νὰ διατρέφῃ ἑαυτὸν». Ἄξιζεν νὰ παρατηρήσουμε ἐδῶ, ὅτι τὸ ἄρθρο αὐτὸ καθορίζει τὸ εἰσόδημα τῆς γυναίκας ἀνάλογα μὲ «τὴν περιουσίαν ἢ τοὺς πόρους αὐτῆς». Ὁ παράγοντας κοινωνικὴ θέση, φαίνεται, δὲν προβλέπεται ἀπὸ τὸ νόμο γιὰ τὴ γυναίκα, ἴσως γιὰ τὸ νομοθέτης δὲν μπορεῖ νὰ φανταστεῖ μιὰ γυναίκα μὲ δικὴ τῆς προσωπικότητα καὶ δική τῆς κοινωνικὴ θέση. Μιὰ γυναίκα ἀνήκει ἢ στὴν οἰκογένεια τοῦ πατέρα ἢ τοῦ συζύγου!

Ἄξιζεν νὰ ἀναφερθοῦμε στὰ ἄρθρα 1394 καὶ 1396. Τὸ πρῶτο «περὶ δικαιοπῆς συμβίσεως» μᾶς λέει ὅτι εἰάν ὁ σύζυγος ἐξ εὐλόγου αἰτίας ἀπέστη τῆς ἐγ-

γάμου συμβιώσεως... ὑποχρεοῦται νὰ καταβάλῃ τὴν εἰς τὸν ἕτερον ὀφειλομένην διατροφήν... ἡ γυνὴ δικαιούται(!) νὰ παραλάβῃ τὰ πρὸς χωριστὴν αὐτῆς ἐγκαταστάσιν ἀναγκαῖα πράγματα ἐκτός ἀν ταῦτα εἶναι ἀπαραίτητα διὰ τὸν ἀνδρα...». Καὶ σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 1396 «τὰ εἰς τὴν νομὴν ἢ κατοχὴν ἐνὸς τῶν συζύγων ἢ ἀμφοτέρων ἐβρισκόμενα κινήτὰ τεκμαίρεται ὑπὲρ τοῦ ἀνδρός καὶ τῶν δανειστῶν τοῦτου ὅτι ἀνήκουσι εἰς αὐτόν», ἐνῶ «... τὰ εἰς προσωπικὴν χρῆσιν τῆς γυναίκος προωρισμένα κινήτὰ πράγματα καὶ ἴδια ἐνδύματα, κοσμήματα, ἐργαλεῖα, τεκμαίρεται ἐν τῇ πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τοὺς δανειστὰς σχέσει τῶν συζύγων ὅτι ἀνήκουσιν εἰς τὴν γυναίκα». Εἶναι φανερὴ ἡ ἀδικία ποὺ κατοχυρώνεται νομικὰ σὲ βάρος τῆς γυναίκας.

Ἄλλὰ ἂς ἐβθοῦμε στὴν προίκα. Εἶναι γνωστὸ τὸ ἄρθρο 1406: «Προίξ εἶναι ἡ ὑπὸ τῆς γυναίκος ἢ ἄλλου χάριν αὐτῆς παρεχομένη εἰς τὸν ἀνδρα περιουσία πρὸς ἀνακοφιστὴν τῶν βάρῶν τοῦ γάμου». Ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὰ ἄρθρα 1398-1399, «ὁ ἀνὴρ φέρει τὰ βάρη τοῦ γάμου», καὶ μόνον ἂν ὁ ἀντρας δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἀντεπεξέλθῃ «ὀφείλει ἡ γυνὴ νὰ συνεισφέρῃ εἰς αὐτὰ κατὰ λόγον τῆς ἰδίας τῆς περιουσίας ἢ ἐν γένει τῶν πόρων αὐτῆς». Καὶ τὸ ἄρθρο 1412 μᾶς λέει ὅτι «ὁ ἀνὴρ ἂν δὲν ὀρίσθῃ ἄλλως ἐν τῷ προικοσυμφῶν ἀποκτᾷ τὴν *κυριότητα* τῶν εἰς προίκα ἐπιδοθέντων κινήτῶν... καὶ τὴν διοίκησιν καὶ ἐπικαρπία τῶν εἰς προίκα ἐπιδοθέντων ἀκινήτων, παρ' οἰουδήποτε καὶ ἂν συνέστη ἡ προίξ», «ὠυθέντος ὁμοῦ τοῦ γάμου» (ἄρθρο 1426) ἢ προίκα ἐπιστρέφεται στὴ γυναίκα ἢ στοὺς κληρονόμους τῆς.

Εἶναι ἐνδιαφέρον τὸ στοιχεῖο, ὅτι ὁ πατέρας εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ προικίσῃ τὴν κόρη του. Ἄν τῆς τὸ ἀρνηθεῖ, ἡ κόρη ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ προσφύγῃ στὰ δικαστήρια(!).² (Στὶς κοινωνικὲς ἐπιδράσεις τῆς προίκας θὰ ἐπανεβθοῦμε σὲ ἓνα ἰδιαίτερο κεφάλαιο, γιὰ εἶναι σαφές ὅτι ὁ θεσμὸς αὐτὸς παίζει καθοριστικὸ ρόλο στὴ διατήρηση τῆς υποδεέστερης θέσης τῆς γυναίκας στὴν κοινωνία, καὶ στὶς σχέσεις τῆς οἰκογενείας καὶ τῶν δύο φύλων εἰδικότερα.)

Ὅπως εἶδαμε, ὁ νόμος δρίζει σὰν ἀσχολία τῆς γυναίκας «τὰ τοῦ οἴκου». Ἐπίσης εἶδαμε ὅτι σὰν οἰκονομικὴ συνεισφορά τῆς στὰ βάρη τοῦ γάμου προβλέπεται ἡ προίκα. Ἐτσι ὁ ἀντρας μπορεῖ νὰ ζητήσῃ διαζύγιο, τὸ ὁποῖο ἐκδίδεται σὲ βάρος τῆς γυναίκας, ἂν ἐκείνη διατρεπῇ ἐπιχειρησικὰ ἐργάζεται παρά τὴ θέλησή του (ἰσχυρὸς κλονισμὸς ἐγγάμου συμβιώσεως).

Τὸ οἰκογενειακὸ δίκαιο³ δὴλώνει ἀπερίφραστα «τὴν νομικὴν ὑπεροχὴν τοῦ ἀνδρός». Ἡ γυναίκα «ὑποχρεοῦται», ἐκτός ἀπὸ τὸ ὅτι παίρνει τὸ ἐπιώνυμό του, νὰ τὸν ἀκολουθεῖ στὴν οἰκία καὶ τὸν τόπο,

1. Ἀστικός Κώδικς, Γεωργίου Βασιρέτου, Ἀθῆναι, 1972, σελ. 265.

2. Οἰκογενειακὸν Δίκαιον. Παράδοσις τοῦ Καθηγητοῦ Γεωργίου Μιχαηλίδου-Νουάρου διὰ τὴν Νομικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι, 1968, σελ. 138.

3. Στὸ ἴδιο, σελ. 85.

δπου τὸν καλοῦν οἱ ἐπαγγελματικές του ὑποχρεώσεις, νὰ παίρνει τὴν ὑπεκρίση καὶ τὴν κοινωνική του θέση.

Καὶ τὸ ἀποκορύφωμα εἶναι ὅτι ὁ ἄντρας ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐλέγξει(!) τὴν ἀλληλογραφία τῆς γυναίκα του, ἐφ' ὅσον ἀπειλεῖται «ἡ τιμὴ καὶ ἡ ἠθική» τῆς οἰκογένειας...

Προσπάθησα σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο νὰ παραθέσω τὶς πρὸ σημαντικὰς νομικὰς διατάξεις, ποὺ ἀφοροῦν τῇ γυναίκα. Καὶ σὰν συμπέρασμα μποροῦμε χωρὶς ἐπιφυλάξεις νὰ ποῦμε ὅτι ἡ γυναίκα ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τὸ νόμο σὰν μόνιμη ἀνήλικη. Τὴν πατρικὴ κηδεμονία διαδέχεται ἡ συζυγική.

3. Ὁ ρόλος τῆς γυναίκας στὴν οἰκογένεια

Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ Ἑλλάδα εἶναι ἓνα τυπικὸ ἀκράτος ἀνδρῶν. Ὅπως εἶδωμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, οἱ νόμοι ἔχουν φτιαχτεῖ ἀπὸ ἄνδρες γιὰ ἄνδρες. Ἡ γυναίκα πρέπει νὰ μένει στὸ περιθώριο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Σύμφωνα μετὰ τὴν παράδοση, στὴν Ἑλλάδα τὰ κορίτσια διαπαιδαγωγοῦνται τελείως διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ ἀγότρια. Τὰ ἀγότρια μεγαλώνουν μετὰ τὸ δράμα: ἐπάγγελμα καὶ ὑπεύθυνη θέση στὴν κοινωνία, ἐνῶ τὰ κορίτσια μαθαίνουν ὅτι μοναδικὸς σκοπὸς τῆς ζωῆς τους εἶναι «ἐνας καλὸς γάμος». Ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ ὅτι καὶ πολλὰ κορίτσια ποὺ σπουδάζουν ἢ ἀναλαμβάνουν μὴ ὑπευθυνότητα, τὶς περισσότερες φορὲς βλέπουν αὐτὴ τους τὴν ἀσχολία σὰν κάτι προσωρινό, καὶ δὲν τὴν παίρνουν ἀρκετὰ σοβαρὰ. Δυστυχῶς, σὲ πάρα πολλές περιπτώσεις οἱ σπουδῆς τῶν κοριτσιῶν ἔχουν σκοπὸ τὴν «ἀνεύρεση» ἐνὸς γαμπροῦ μετὰ καλύτερη κοινωνικὴ θέση καὶ ψηλότερο εἰσόδημα.

Στὸ θέμα τοῦ σὲξ κυριαρχεῖ στὴν Ἑλλάδα μὴ ἀδυστηρῆ «διπλὴ ἠθική», ποὺ ἐπιτρέπει τὰ πάντα μόνον στὸν ἄντρα.¹ Οἱ πολλὲς σεξουαλικὲς ἐμπειρικὲς πρὶν ἀπὸ τὸ γάμο εἶναι μάλιστα τιμὴ γιὰ τὸν ἄντρα. Τὸ ἴδιο γιὰ τὴν γυναίκα εἶναι ἡ χειρότερη κηλίδωση τῆς τιμῆς τῆς, ἐνῶ ἡ ἀντρικὴ παρθενία ἀποτελεῖ ἀντικείμενο κοροιδίας. Δράματα τιμῆς συναντᾶμε ἀκόμα σήμερα. Ἡ χαμένη παρθενία τῆς κόρης ἢ τῆς ἀδερφῆς, ἢ ἐγκατάλειψη ἀπὸ ἄντρα καὶ ἡ ἀπιστία ἢ ἀκόμα μόναχα ἢ ἄρνηση ἀπὸ τὴ μεριά τῆς φίλης, ἀρρωθιαστικαὶ ἢ συζύγου, ἔχουν κάνει ἀκόμα καὶ φονιά τὸν τραυματισμένο στὴν ἀνδρική του τιμὴ Ἑλληνα. Κορίτσια ποὺ εἶχαν ἓνα ἄτυχο δεσμὸ ἢ στὶς χειρότερες περιπτώσεις ποὺ ἀπόκτησαν ἓνα νόθο παιδί, δδηγόνταν κάτω ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ κατακραυγὴ συνήθως αὐτόματα στὴν πορνεία καί, σὲ ὀρισμένους περιπτώσεις ἀπελπίσις, στὴν αὐτοκτονία. Ἡ ὁμαλὴ οἰκογενειακὴ ζωὴ ἔχει πᾶ ἀποκλειστικῶς γι' αὐτὲς. Ἡ παραδοσιακὴ πατριαρχικὴ οἰκο-

γένεια ξεγράφει τὴν «παραστρατημένη κόρη», καὶ ὅπως οἱ περισσότερες κοπέλλες δὲν ἔχουν μάθει νὰ συντηροῦν τὸν ἑαυτὸ τους—αὐτὸ δὲν τὸ προβλέπει ἡ θηλυκὴ ἀνατροφή, οὔτε ὁμος καὶ ἡ ὄργάνωση τοῦ κράτους γιὰτὶ ἀκόμα καὶ ὅταν τὰ κορίτσια ἔξερουν κάποιο ἐπάγγελμα ὑπόκεινται σὲ διακρίσεις καὶ τὶς περισσότερες φορὲς ἔχουν νὰ ἀντιμετωπίσουν μισθὸς πείνας—ἔχουμε τὰ ἀποτελέσματα ποὺ προαναφέραμε.

Αὐτὴ ἡ ἀφύσικη, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, στάση τῆς κοινωνίας ἔχει σὰν λογικὴ συνέπεια, οἱ σχέσεις τῶν δύο φύλων νὰ εἶναι περίπλοκες καὶ καθόλου, ἢ ἐλάχιστα, εἰλικρινεῖς καὶ αὐθόρμητες. Ἔτσι προήλθε καὶ ὁ ὅρος «τύλιγμα» (τοῦ ἀρσενικοῦ ἀπὸ τὸ θηλυκὸ) καὶ ὁ περίφημος μῦθος (ποὺ τελικὰ μέσα ἀπὸ τὴν διαδικασίαν τῆς κοινωνικοποίησης ἔχει πᾶ γίνεαι βίωμα σὲ ὅλους μας καὶ ἀντιμετωπίζεται σὰν κάτι συνηθισμένο) ὅτι ὁ ἄντρας ἐνδιαφέρεται νὰ κατακτηθεῖ τὴ γυναίκα, καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του σταματᾶει ὅταν τὸ κατορθώσει, ἐνῶ ἡ γυναίκα πρέπει νὰ συγκρατεῖ τὶς δρμές τῆς γιὰ νὰ ἀναγκάσει τὸν ἄντρα νὰ τὴν παντρευεῖ. Ἡ ἐκκλησία παίζει ἐδῶ σημαντικό ρόλο, ἰδίως στὴν ἐπαρχία, ὅπου στὶς μικρὲς κοινωνίες ἢ ἐπιρροὴ τῆς εἶναι τερσάτια. Σύμφωνα λοιπὸν μετὰ τὴν χριστιανικὴ θρησκεία οἱ προγαμιαῖες σεξουαλικὲς σχέσεις ἀπαγορεύονται καὶ στὰ δύο φύλα, εἶναι ὁμος γνωστὸ ὅτι μόνον οἱ γυναῖκες ὑφίστανται τὶς συνέπειες καὶ τιμωροῦνται.

Γιὰ νὰ βάλουμε ὁμος τὴν προβληματικὴ μας σὲ μιά σωστὴ βάση, πρέπει νὰ ξεκαθαρίσουμε τὴ θεωρίαν τῶν σεξουαλικῶν ἀναγκῶν τῶν δύο φύλων. Καὶ ξεκινᾶμε ἀπὸ τὴν ἄποψη (σύμφωνα μετὰ τὶς θέσεις ποὺ ἀναπτύχθηκαν στὸ εἰσαγωγικὸ μέρος) ὅτι ἡ ἀναγκαστικὴ μονογαμία τοῦ γυναικεῖου φύλου ἦταν φαινόμενο κοινωνικὸ καὶ ὄχι φυσικὸ. Ἱστορικὰ, ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι ὀπῆρξαν πολιτισμοὶ μετὰ διάφορες μονογαμίας πολυγαμικὲς σχέσεις, καὶ ἡ μοντέρνα ἱατρικὴ ἔχει ἤδη ἀποδείξει ὅτι ἡ φυσιολογικὴ ἀνάγκη γιὰ σεξουαλικὴ ζωὴ εἶναι παρόμοια καὶ στὰ δύο φύλα² (σὲ πείσμα ὅλων αὐτῶν ποὺ μετὰ βίασιν καὶ καθόλου ἐπιστημονικὰ ἐπιχειρήματα ἐπιμένουν: ὁ ἄντρας πολυγαμικός, ἡ γυναίκα μονογαμική).

Ὁ Ἑλληνας περμέναι ἀπὸ τὴν γυναίκα του νὰ εἶναι συγχρόνως «ἡ μητέρα», «ἡ σκλάβα του» καὶ τὸ «διακοσμητικὸ στοιχείο». Μιὰ κάπως χειραφετημένη γυναίκα ἔχει πολὺ λίγες πιθανότητες νὰ συνεννοηθεῖ μετὰ ἓναν Ἑλληνα ἐφ' ὅσον δὲν ἀναποκρίνεται σὲ αὐτὰ τὰ πρότυπα. Δυστυχῶς, οἱ ἐξαιρέσεις εἶναι πολὺ σπάνιες. Ἡ κατονομὴ ἐργασίας μέσα στὴν οἰκογένεια γίνεται σύμφωνα μετὰ τὴν παράδοση. Ὁ ἄντρας

2. Στὸ βιβλίον τῆς, *Τὸ ἄλλο φύλο*, ἡ Simon de Beauvoir ἐξαντιθᾶς κάθε πηγῆ ἀπὸ Βιολογία, Ἱστορία, Μυθολογία, Λογοτεχνία, Ψυχολογία καὶ ἱεραία, μεθοδικὰ ἀποδεικνύει πῶς ἡ σεξουαλικὴ καταπίεση τῆς γυναίκας προήλθε ἀπὸ τὶς κοινωνικὰς διακρίσεις, ἐνῶ ἀκόμα σήμερα οἱ γυναῖκες δὲν ἔχουν ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὴν ὑποφέρειαν ἀπὸ τὶς συνέπειες τῆς

1. Σαβράνης Δημοσθένης, στὸ ἴδιο, «*Τὸ παράδειγμα τῆς Ἑλλάδας*», σελ. 155.

πυγαίνει να δουλέψει και ή γυναίκα φροντίζει τὰ παιδιά και τὸ νοικοκυριό. Αὐτὸ τὸ σημεῖο τῆς κατονομαζόμενης εργασίας ἔχει γίνει ἀντικείμενο θεωρητικῶν συζητήσεων γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀξιολόγησής τῆς προσφοράς τῶν δύο φύλων. Εἶναι γνωστὸ τὸ ἐπιχείρημα τῶν ἐχθρῶν τῆς ἀπελευθέρωσης τοῦ γυναικείου φύλου: «Καὶ τί κάνουν οἱ γυναῖκες; Ὁλη τὴν ἡμέρα κάθονται.» (Καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ οἱ ἴδιοι—μὲ πόση ὑποκρισία—ἐκθειάζουν τὴν Ἑλληνίδα «σύζυγο καὶ μητέρα».) Θὰ ἤθελα νὰ διευκρινίσω αὐτὸ τὸ σημεῖο: Εἶναι σημαντικὴ ἡ διαφορὰ ποῦ ἔχει τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ γιὰ τὶς διαφορὲς κοινωνικὲς τάξεις. Εἶναι γεγονόςὸς ὅτι ἡ γυναίκα μὲν περιορισμένη στὸ νοικοκυριό καὶ ἀποκλεισμένη ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Πόσο ἄλλοι οἱ γυναῖκες τῶν κατωτέρων τάξεων. Γιατὶ οἱ «μονο-νοικοκυρῆς» τῆς μεγαλο-καὶ μεσοαστικῆς τάξης εἶναι τίς περισσότερὲς φορὲς στὴν πραγματικότητά διακοσμητικὰ στοιχεῖα, κη-φῆνες, ποῦ ζοῦν σὲ βάρος τῶν ἀντρῶν, χωρὶς νὰ προσφέρουν τίποτα παραγωγικὸ στὴν κοινωνία. Τὸ νοικοκυριό τους φροντίζεται συνήθως ἀπὸ οἰκιακὲς βοηθοὺς, καὶ οἱ ἴδιες ἀσχολοῦνται μὲ τὸ νὰ «σκοτώνουν» τὴν ὄρα τους στὰ κομποτήρια, μαγαζιά καὶ λοιπά. Σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία γυναικῶν παρατηρεῖται καὶ τὸ φαινόμενο τῆς καταπίεσής σὲ βάρος τῶν ἀντρῶν, ποῦ ἐργάζονται γιὰ νὰ τὶς τρέφουν καὶ συχνὰ ἀγωνίζονται νὰ ἱκανοποιήσουν ἀπαιτήσεις, στὶς ὁποῖες δὲν ἀναποκρίνεται ἡ οἰκονομικὴ τους δυνατότητα. Ἀντίθετα ἡ νοικοκυρὰ τῆς κατώτερης κοινωνικῆς τάξης διαδραματίζει ἕναν πολὺ πῖο σημαντικό καὶ δύσκολο ρόλο. Πρέπει νὰ τὰ βγάλει πέρα μὲ τὸ χαμηλὸ μισθὸ τοῦ ἀντρα τῆς, ἂν δὲν ἐργάζεται ἡ ἴδια (στὸ δεῦτερο μέρος θὰ δοῦμε πῶς ἡ ἀνάγκη σπρώχνει αὐτὲς τὶς γυναῖκες στὴν ἐργασία). Οἱ τιμές, ποῦ διαρκῶς ἀνεβαίνουν, τὶς σπρώχνουν σὲ ἕνα διαρκῆ ἀγῶνα νὰ προσπαθοῦν μὲ περιορισμένα μέσα νὰ κατορθώσουν τὸ «ἔπιμους» γιὰ τὸ νοικοκυριό τους (σύμφωνα μὲ τὸν ἀνάλογο κανὼνα τῆς οικονομολογίας). Ἡ δουλειὰ τοῦ σπιτιοῦ εἶναι γι' αὐτὲς ἰδιαίτερα κοπιαστικὴ, ἐφ' ὅσον τοὺς λείπουν οἱ βοηθητικὲς ἠλεκτρικὲς συσκευές. Καὶ τέλος οἱ ἀγρότισσες σπάνε ὀριστικὰ τὸ μῦθο γιὰ τὸ «ἀδύνατο φύλο», κάνουν τὴν ἴδια ἡ καὶ σκληρότερη ἀκόμη δουλειὰ μὲ τοὺς ἄντρες τους στὸ χωράφι, ἔχοντας συγχρόνως νὰ «πολεμήσουν» ἕνα πρωτόγονο νοικοκυριό.

Θὰ μπορούσαμε νὰ γράψουμε δλόκληρο βιβλίο γιὰ τὶς ἐπιπτώσεις αὐτῶν τῶν προϋποθέσεων καὶ τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν «μονο-νοικοκυρῶν» πάνω στὶς ἴδιες ἀλλὰ καὶ στὴν οἰκογένεια καὶ κυρίως στὰ παιδιὰ τους. Τὸ συνηθέστερο φαινόμενο εἶναι ἡ ἀνικανοποίησι (frustration), ποῦ ξεσπάει μὲ ἐπιθετικὴτητα στοὺς γύρω. Καὶ καθὼς οἱ γυναῖκες, στὴ διαδικασία κοινωνικοποίησής τους, κρατιοῦνται μακριὰ ἀπὸ γενικότερες γνώσεις καὶ τριβὴ μὲ τὰ κοινωνικοπολιτικὰ (εἶναι πολὺ συχνὸ τὸ φαινόμενο, ὁ ἄντρας νὰ

ἐπιβάλλει στὴ γυναίκα του τὸ τί θὰ ψηφίσει), συμβαίνει ὄχι μόνο νὰ ἀποδέχονται τὸ ρόλο τους, ἀλλὰ νὰ ἀνατρέφουν σύμφωνα μ' αὐτὸν τὶς κόρες τους καὶ νὰ τὶς ἐμποδίζουν νὰ ἀντιδράσουν. Γιατὶ ἀκόμη κι ὅταν οἱ ἴδιες ἔχουν συνειδητοποιήσει τὴν πραγματικότητά, ὁ φόβος ὅτι οἱ κόρες τους θὰ ἔρθουν σὲ σύγκρουση μὲ τὴν ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων, μὲ τὸ νὰ μὴ δέχονται τὸν προκαθορισμένο ἀπὸ τὴν κοινωνία ρόλο τους, τὶς κάνει νὰ θέλουν νὰ τὶς προφυλάξουν καὶ νὰ τὶς δηγῆσουν στὸ δρόμο ποῦ οἱ ἴδιες ἀκολούθησαν. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στατιστικὰ ἔχει ἀποδειχθεῖ σὲ διαφορὲς χώρες, ὅτι οἱ γυναῖκες ψηφίζουν πολὺ πῖο συντηρητικὰ ἀπὸ τοὺς ἄντρες. Στὴν Ἑλλάδα τὸ ἴδιο δείχτηκε στὶς τελευταῖες ἐκλογές.

Ὅλα ὅσα ἀναφέρθηκαν σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο σχετικά μὲ τὸ ρόλο τῆς γυναίκας στὴν οἰκογένεια, ποῦ ἀποτελεῖ καὶ τὸ βυσικὸ πυρῆνα τῆς κοινωνίας, θὰ ἐρευνηθοῦν ἀναλυτικὰ στὸ ἐμπειρικὸ μέρος αὐτῆς τῆς μελέτης. Στὴ συνέχεια θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸν ἄμεσα συνδεδεμένο θεσμὸ τῆς προίκας στὸν τόπο μας.

4. Ἡ ἐπίδραση τῆς προίκας

Ὁ θεσμὸς τῆς προίκας θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀποτελεῖ τὸν πῖο ἀνισταλτικὸ παράγοντα γιὰ τὴ χειραφέτηση τῶν γυναικῶν καὶ ἕνα καθοριστικὸ στοιχεῖο, ὅσον ἀφορᾷ τὴ θέση τους ἀπέναντι στοὺς ἄντρες.

Γιὰ τὴ νομικὴ κατοχύρωση τῆς προίκας μιλήσαμε ἤδη. Μιὰ ἐνδιαφέρουσα μελέτη πάνω σ' αὐτὸ τὸ θεσμὸ εἶναι ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Ἀφροδίτης Τεπέρογλου.¹ Μὲ μιὰ ἱστορικὴ ἀναδρομὴ στὶς μορφὲς οἰκογένειας καὶ στὴν κατανόμῃ ἐργασίας μᾶς δίνει σημαντικὸ ὄλικο γιὰ τὴ δημιουργία τῆς προίκας καὶ τὶς κοινωνικοοικονομικὲς τῆς ἐπιδράσεις στὴ σημερινὴ ἑλληνικὴ κοινωνία. Σὰν συνέπειες τοῦ θεσμοῦ τῆς προίκας ἡ Ἀ. Τεπέρογλου ἀναφέρει: «ἀσχέτως καταστάσεις στὶς προσωπικὲς σχέσεις τῶν συζύγων», «τασκαμοῦς στὴν οἰκογένεια, εἴτε γιατί ὁ νεαρὸς γιὸς δὲν ἐνδιαφέρεται νὰ τὴν ἀπαιτήσει ἀπὸ τὴν ἀρραβωνιαστικιά του, εἴτε γιατί ἡ κόρη πιεθεῖ τοὺς γονεῖς γιὰ νὰ μὴν χάσει τὸν ἐκλεκτὸ της», «ἀναβολὲς τῶν γάμων» καὶ τέλος «ἐργασία τῶν γυναικῶν».²

Ἀς προσπαθίσουμε νὰ ἐρευνησομε περισσότερο τὶς ἐπιδράσεις τοῦ θεσμοῦ τῆς προίκας στὴ δομὴ τῆς προσωπικότητος τῶν γυναικῶν καὶ στὴ θέση καὶ στάση τους ἀπέναντι στοὺς ἄντρες. Ὅπως δεῖξαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, τὰ νεαρὰ κορίτσια μαθαίνουν στὴ διάρκεια τῆς διαδικασίας κοινωνικο-

1. Τεπέρογλου, Ἀφροδίτη, Ἡ προίκα, ἕνα κοινωνικοοικονομικὸ πρόβλημα, Ἀθήνα, 1968 (γερμ.)
2. Στὸ ἴδιο, σελ. 158-160.

ποίησής τους, ὅτι ὁ βασικὸς σκοπὸς τῆς ζωῆς τους εἶναι «ἡ σύνταξη καλοῦ γάμου». Δὲν εἶναι τυχαία ἢ ἔκφραση «ἀποκατάσταση». Ὁ γάμος σημαίνει γιὰ τὴν κοπέλλα τὴ λύση τὸν βιοποριστικοῦ προβλήματος. Ὁ πατέρας τὴν τρέφει μέχρι νὰ τὴν παντρεύει, καὶ τότε εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ προσφέρει στὸ γαμπρὸ μὴ «ἀποζημίωση», γιὰ νὰ τὸν ἀνακουφίσει ἀπὸ τὰ «βάρη» ποῦ ἐπωμίζεται. Καὶ μ' αὐτὴ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ κοριτσιοῦ μέσα στὴν οἰκογένεια ἐξηγεῖται τὸ ὅτι ἀκόμα καὶ σήμερα στὰ ἐλληνικὰ χωριά ἀκοῦμε: «δὺο παιδιὰ κι ἕνα κορίτσι» (καὶ δὲν εἶναι μόνο στὰ χωριά ποῦ τὸ θηλκὸ βρέφος εἶναι ἀνεπιθύμητο). Ἔτσι οἱ γονεῖς προσφέρουν ὅλα τὰ μέσα γιὰ μὲνωση στὰ ἀγόρια καὶ κρατᾶνε ἀκόμη τὰ κορίτσια τους στὸ σπίτι, προσφέροντάς τους τὴν ἐκμάθηση τῆς «οἰκιακῆς οἰκονομίας», ποῦ θὰ τοὺς χρειαστεῖ σίγουρα, καὶ συχνὰ μὲ θυσίες ἀγωνίζονται νὰ συγκεντρώσουν τὴν ἀπαραίτητη προίκα, προὔπθεση γιὰ νὰ «ἀποκαταστήσουν» τὴν κόρη τους.

Ἀφοῦ ἡ κοπέλλα περάσει στὴν οἰκογένεια τοῦ συζύγου, ὁ πατέρας ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὸ βάρος τῆς κόρης. Καὶ δὲν εἶναι καθόλου σπάνιο τὸ φαινόμενο (ἰδιαίτερα σὲ πιδὸ παλιῆς ἐποχῆς) ἡ κοπέλλα νὰ μὴν εἶναι καθόλου ἐνχαριστημένη ἀπὸ τὸ γάμο της, νὰ μὴν μπορεῖ ὅμως ἀντικειμενικὰ νὰ χωρίσει γιατί, ἂν ἡ πατρικὴ οἰκία δὲν εἶναι διατεθειμένη νὰ τὴν δεχτεῖ πάλι, ἡ ἴδια δὲν εἶναι σὲ θέση, δὲν ἔχει τὰ ἐφ' ὅσον, νὰ συντηρήσει τὸν ἑαυτὸ της. Ἔτσι καταδικάζεται σὲ μιὰ ἀνεπιθύμητη ζωὴ. Καὶ ὁ ἄντρας ἔχει κάθε δίκιο νὰ θεωρεῖ τὴ γυναίκα κατώτερη, ἐφ' ὅσον αὐτὴ ἐξαρτᾶται ἀπόλυτα ἀπὸ αὐτόν.

Εἶναι φανερὸς οἱ ἐπιπτώσεις τοῦ θεσμοῦ τῆς προίκας. Ὁ γάμος καταναῖ ἀγοραπωλησία καὶ ὁ ἀνθρώπων γυναικῶν ἐξευτελιζεται, καταδικάζεται σὲ μιὰ αἰώνια ἐξάρτηση. Καὶ βλέπουμε ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς θέσης τῆς γυναίκας στὴν κοινωνία διαιωνίζεται. Γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς γυναίκας τὴν προετοιμάζει νὰ παίξει τὸν ἴδιο ἀκριβὸς ρόλο ὅπως καὶ ἡ μητέρα της, καὶ ἀπ' τὴ μεριά του ὁ ἄντρας ἔχει κάθε δίκιο νὰ ἀπειτεῖ προίκα, ἐφ' ὅσον ἐφ' ὄρου ζωῆς θὰ τρέφει τὴ γυναίκα του. Καὶ νὰ ἕνας παράγοντας ποῦ φέρνει μιὰ ἀλλαγὴ σ' αὐτὴ τὴν τάξη τῶν πραγμάτων: Στὴ σημερινὴ ἐποχῇ, ὅταν τὰ οἰκονομικὰ μέσα τοῦ πατέρα δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ προσφέρει στὴν κόρη του μεγάλη προίκα, ποῦ νὰ ἀναλογεῖ σ' ἕναν πλοῦσιο καὶ «καλὸν» γαμπρὸ, ἐκείνη ἀναγκάζεται νὰ φροντίσει ἑἴ ἴδια. Ἔτσι καταλήγουμε σ' αὐτὸ ποῦ ἀναφέρει καὶ ἡ Τεπερόγλου σὰν συνέπεια τῆς προίκας, τὴν ἐργασία τῶν γυναικῶν, καὶ στὴ θέση μας γιὰ τὴ σχέση τῆς χειραφέτησης τῶν γυναικῶν μὲ τὴν ἐργασία, θέμα ποῦ θὰ μελετήσουμε ἀμέσως.

Ἐλπίζουμε ὅτι τὰ ὅσα ἀναφέρθηκαν σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο ἀπόδειξαν τὸ πὸς ὁ θεσμὸς τῆς προίκας παίξει τὸ σπουδαιότερο ρόλο γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ ἐξευτελισμοῦ καὶ τῆς κοινωνικῆς διάκρισης τοῦ γυναικείου φύλου.

5. Τάσεις γιὰ χειραφέτηση καὶ ἐπάγγελμα

Ἡ ἐργασία εἶναι ἡ κοινωνικὴ λειτουργία, ποῦ ἐφέρει τὸ ἀνθρώπινο εἶδος ἀπὸ τὸν πρωτογονισμό στὸν πολιτισμό. Στὶς πρώτες κοινωνίες τὸ νοικοκυριὸ ἀποτελοῦσε ὀλόκληρη βιομηχανία, καὶ ἡ συνεισφορὰ τῆς γυναίκας, ποῦ ἦταν ὑπεύθυνη γι' αὐτὸ, εἶχε τὴν ἴδια ἀξία μὲ τὴν προσφορὰ τοῦ ἄντρα κυνηγοῦ-πολεμιστῆ. Στὴ σημερινὴ κοινωνία ὅμως τὸ νοικοκυριὸ περιορίζει τὴ γυναίκα στὸ μικρόκοσμο τοῦ σπιτιοῦ. Καὶ αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ σημεῖο, ὅπου συμφωνοῦν ὅλες οἱ τάσεις τοῦ γυναικείου κινήματος, δηλαδὴ ὅτι ἡ συμμετοχὴ (ἐπαναφορὰ) τῆς γυναίκας στὸν ἐπαγγελματικὸ-κοινωνικὸ χῶρο ἀποτελεῖ τὴν πιδὸ βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴ χειραφέτησή της.

Εἶτε μὲ ἀφορμὴ τὴν προίκα, εἶτε ἀπὸ ἄλλου εἶδους οἰκονομικὴ ἀνάγκη, ὅλο καὶ περισσότερες γυναῖκες εἰσέρχονται καθημερινὰ σ' ὄλους σχεδὸν τοὺς ἐπαγγελματικὸς κλάδους. Ὁ ρόλος τῆς «μονο-νοικοκυρῆς-συζύγου καὶ μητέρας» χάνει μὲ τὸν καιρὸ σὲ ἀξία καὶ δὲν ἀρκεῖ πιά γιὰ νὰ ἰκανοποιήσει τὴν προσωπικότητα τοῦ «θηλκικοῦ ἀνθρώπου». Τὰ ἦθη γίνονται πιδὸ ἐλαστικά, καὶ ἔστω καὶ μερικὴ ἀπασχόληση ἀπὸ τὸ σπίτι παίξει σημαντικὸ ρόλο γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τῆς νοοτροπίας τῶν ἰδίων τῶν γυναικῶν, καὶ τοῦ περιβάλλοντός τους.

Στὰ ἐπόμενα κεφάλαια θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὰ νέα προβλήματα ποῦ παρουσιάζονται μὲ τὴ γυναικεία ἐπαγγελματικὴ ἀπασχόληση.

β. ἡ θέση τῆς ἐργαζόμενης γυναίκας

1. Στατιστικὴ ἐπισκόπηση

Στὴν ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1971 ἐξακριβώθηκε ὅτι 914.140 Ἑλληνίδες εἶναι ἐργαζόμενες, σὲ συνολικὸ γυναικεῖο πληθυσμὸ 4.473.452. Ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδας εἶναι 8.716.441 κάτοικοι.¹

Ἡ κατανομὴ τῆς γυναικείας ἀπασχόλησης, κατὰ ἡλικία, εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

Συνολικὰ	914.140 ²
10-14 ἐτῶν	24.180
15-19 »	88.720
20-24 »	112.380
25-29 »	85.240
30-34 »	101.240
35-39 »	106.560
40-44 »	112.120
45-54 »	146.740
55-64 »	98.040
65-74 »	33.960
πάνω ἀπὸ 75	5.660

1. Στατιστικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1972, σελ. 2, 131.

2. Ἀποτελέσματα ἀπογραφῆς πληθυσμοῦ-κατοικιῶν τῆς 14ης Μαρτίου 1971 (δεξιμεταληπτικὴ ἐπεξεργασία). Τόμος 1, Ἀθήνα, 1973, σελ. 59.

Από τις 914.140, οι 12.600 είναι εργοδότριες (άντιστοιχα 127.480 άντρες), 150.160 ελεύθερες επαγγελματίες, 340.840 μισθοί με πλήρη ασφάλιση, 399.520 είναι ασυμβοληθούσα και μη άμειβόμενα μέλη οικογενείας(!) και 11.020 δέν άνήκουν σέ καμιά συγκεκριμένη κατηγορία.¹

¹ Ακολουθεί ή κατανομή στοδς διάφορους κλάδους:

Γυναίκες άπασχολούμενες συνολικά	914.140	100,0% ²
Γεωργία-κτηνοτροφία	484.860	53,0%
Όρυχεία	1.320	0,1%
Βιομηχανία-βιοτεχνία	144.920	15,9%
Ήλεκτρισμός-φωταέριο	2.580	0,3%
Οικοδόμης-δημόσια έργα	1.720	0,2%
Έμπόριο	74.880	8,2%
Μεταφορές-επικοινωνίες	13.180	1,5%
Τράπεζες-ασφάλειες	20.520	2,2%
Υπηρεσίες	152.900	16,7%
Δέν δήλωσαν	17.260	1,9%

Ο επόμενος πίνακας μās δίνει πληροφορίες για τó επίπεδο μόρφωσης τών εργαζόμενων γυναικών (ας λάβουμε υπ' όψη ότι στην Έλλάδα υπάρχουν σήμερα 1.040.000 τελείως αναλφάβητοι—περίπου 10% τού πληθυσμού—και 2.431.100 πού δέν έχουν τελειώσει τó δημοτικό. Από αυτούδς άντιστοιχα είναι 817.300 (81%) και 1.493.450 (62%) γυναίκες).

Γυναίκες άπασχολούμενες συνολικά	914.140	100,0% ³
Άπόφοιτες ανωτάτων σχολών	40.060	4,2%
Άπόφοιτες γυμνασίου	198.200	12,0%
Άπόφοιτες επαγγελματικών σχολών	13.440	2,8%
Άπόφοιτες δημοτικού	308.200	42,0%
Παρακολούθησαν τάξ. τού δημοτικού	343.160	37,5%
Αναλφάβητες	180.660	19,5%
Δέν δήλωσαν	40.480	2,8%

Αν υποθέσουμε ότι και τó 2,8%, πού δέν δήλωσε επίπεδο μόρφωσης, άνήκει επίσης στις τελευταίες κατηγορίες, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι τά 60% από όλες τις εργαζόμενες γυναίκες ή δέν έχουν καμιά σχολική μόρφωση ή τó πολύ έχουν πάει σέ μερικές τάξεις τού δημοτικού. Και άφου στην Έλλάδα δέν υπάρχει ακόμη δυνατότητα επιμόρφωσης τών εργαζόμενων, είναι φανερό (και τó επιβεβαιώνουν τά προηγούμενα στατιστικά στοιχεία) ότι τó μεγάλο ποσοστό τών γυναικών άπασχολείται σάν βοηθητικό δυναμικό. Έτσι φθάνουμε στο θέμα τής διάκρισης τών γυναικών στο επάγγελμα.

2. Διακρίσεις σέ βάρος τών γυναικών στο επάγγελμα

Η μακροχρόνια καταπίεση και υποβίβαση τής γυναίκας μπορούμε νά πούμε ότι φαίνεται καθαρά στή σημερινή Έλλάδα, σέ όλους τούς επαγγελματικούς τομείς. Στο μεταξύ τά επιχειρήματα πού μεταχειρίζονται οι εργοδότες για νά δικαιολογήσουν τήν εκμετάλλευση σέ βάρος τών γυναικών κάθε άλλο παρά πειστικά είναι. Καμιά έρευνα έγκυρη δέν υπάρχει πού νά αιτιολογεί τή μεταχείριση τών γυναικών σάν νά είναι εργαζόμενοι «δευτέρας κλάσεως». Γιατί μόνη ή παρουσία και ή καθημερινή πράξη τών γυναικών σ' όλους τούς τομείς πού παραθέσαμε καταρρίπτει τά επιχειρήματα «περι άθνεσστερίας φύσεως», κτλ. Όσον άφορά στα πνευματικά προσόντα ισχύει τó ίδιο επιχειρήμα. Όμως και έδω (δπως και στην προβληματική τής θέσης τής γυναίκας στην κοινωνία) έχει δημιουργηθεί φαύλος κύκλος. Γιατί από τή μιá τά επιχειρήματα τών εργοδοτών ότι οι γυναίκες δέν δείχνουν μεγάλο ενδιαφέρον για τή δουλειά κι ότι μετά τó γάμο τήν εγκαταλείπουν (πού σέ γενικές γραμμές είναι βάσιμα και έχουν τις κοινωνιολογικές εξηγήσεις πού αναπτύξαμε σχετικά με τó ρόλο τής γυναίκας), από τήν άλλη τó χαμηλό επίπεδο μόρφωσης και ή έλλειψη επαγγελματικής ειδίκευσης στις γυναίκες, δικαιολογούν τήν άπασχόληση σέ βοηθητικές θέσεις, όχι όμως τή άριστη μεταχείριση. Γιατί τά επιχειρήματα έχουν γενικευτεί, κι έτσι γυναίκες με προσόντα και διάθεση για καριέρα δέν βρίσκουν καμιά υποστήριξη και μένουν στις κατώτερες θέσεις και, φυσικά, μισθολογικές τάξεις.

Ας πάρουμε σάν παράδειγμα τήν Άγροτική Τράπεζα. Εκεί εργάζονται 1.544 γυναίκες σέ 5.814 άπασχολούμενους συνολικά. Βαθμό τμηματάρχη Α' έχουν 261 άντρες και 5(!) γυναίκες, και τμηματάρχη Β' 283 άντρες και 24 (!) γυναίκες. Σέ 1.050 άρχιλογοστές, 20 είναι γυναίκες. Υπάρχουν γυναίκες υπάλληλοι πού περιμένουν προαγωγή πάνω από 20 χρόνια. Και είναι γεγονός ότι τά καθήκοντα τών υπαλλήλων-γυναικών είναι αντιστρόφως ανάλογα προς τή θέση και τή μισθολογική τους κλάση.⁴

Ο μέσος μηνιαίος μισθός για βιομηχανικούς εργάτες είναι 7.155 για τούς άντρες και 3.920 για τις γυναίκες.⁵ Ο συνθηθισμένος μισθός για πωλήτριες και ιδιωτικές και δημόσιες υπαλλήλους, επίσης, σέ πολύ ειδικές περιπτώσεις ξεπερνά τó ίδιο ποσό. Έδω οι διακρίσεις είναι πολύ φανερές, γιατί έκτός από τó ότι οι μισθοί τών άντρών για τις ίδιες κατηγορίες είναι μεγαλύτεροι, οι άντρες προτιμούντι στις προαγωγές κι άς υπάρχουν γυναίκες με μεγαλύτερη προϋπηρεσία και περισσότερα προσόντα.

1. Στο ίδιο, σελ. 14.

2. Αποτελέσματα άπογραφής πληθυσμού-κατοικιών, στο ίδιο, σελ. 15.

3. Στο ίδιο, σελ. 8.

4. Ομιλία τής γενικής γραμματέως τού «Συνδέσμου για τά δικαιώματα τής γυναίκας», Τέρψης Λαμπρινοπούλου, Άθήνα, 10 Άπριλίου 1973.

5. Στατιστική Έπειρης, στο ίδιο, σελ. 133.

Συμπερασματικά μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ἐκτός ἀπό τῆς κοινωνικῆς προκαταλήψεως, πού θέλουμε τή γυναίκα στό σπίτι, ἔχει δημιουργηθεῖ καί στόν επαγγελματικό χῶρο μιὰ κατάσταση, πού κάθε ἄλλο παρά φιλόξενη εἶναι γιά τή γυναίκα. Καί γιά νά διατυπώσουμε τήν ὑπόθεση αὐτή πῶς καθαρά: Ἄκριβῶς ὅπως σέ ὅλες τῆς φάσεις τῆς ἱστορίας οἱ γυναίκες μέσα στό σπίτι ὑπηρετοῦν τοὺς ἄντρες σέ μιὰ σχέση κατώτερη πρὸς ἄνωτερο, ἔτσι καί στόν επαγγελματικό χῶρο, οἱ γυναίκες τοποθετήθηκαν σύμφωνα μέ τήν ἴδια ἀρχή, γιά νά ἐξακολουθήσουν νά ὑπηρετοῦν τοὺς ἄντρες.

3. Προκαταλήψεις ἀπέναντι στη γυναίκα ἐπαγγελματική ἀπασχόληση

Οἱ στερεότυπες καί βαθιά ριζωμένες ἀντιλήψεις γιά τὸ ρόλο τῆς γυναίκα (σπίτι-παιδιά) ἔχει σάν φυσική συνέπεια νά ἀντιμετωπιζοῦναι μέ δυσπιστία οἱ γυναίκες πού τολμοῦν νά «σπάσουν» τήν παράδοση καί νά ἐργαστοῦν. Ἔτσι δημιουργήθηκαν διάφορες προκαταλήψεις. Εἶναι ἐνδιαφέρουσα τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς κοινωνικοψυχολογικῆς ἔρευνας πού ἔκανε τὸ Ἀθηναϊκὸ Ἰνστιτοῦτο τὸν ἀνθρώπων σύμφωνα μέ τὴ μέθοδο Random-Numbers-Table-System σέ ἄντρες καί γυναίκες καί πού εἶχε ἀντικείμενο τῆς στερεότυπες γνώμες γιά τὸν ἄντρα καί τή γυναίκα καί τοὺς ρόλους τους στήν οἰκογένεια. Μεταξὺ ἄλλων τέθηκε ἡ ἐρώτηση: «Τί κάνει κατὰ τὴ γνώμη σας μιὰ γυναίκα εὐτυχισμένη;»

31%	ἀπάντηση	ὁ καλὸς σύζυγος
29%	»	ἡ εὐτυχισμένη οἰκογένεια ¹
15%	»	ἡ ἀγάπη

Ἄλλες ἀπαντήσεις ἀνάφεραν ὑγεία, χρήματα, κτλ., καί μόνο ἓνα ποσοστὸ 1% ἀπάντησε «ἢ ἐργασία». Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι ἡ πρώτη προκατάληψη ἀφορᾷ τὸν ἴδιο τὸ θεσμὸ, δηλαδὴ ἐπικρατεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἐργασία δὲν συγκαταλέγεται σ' αὐτὰ πού θὰ ἔκαναν μιὰ γυναίκα εὐτυχισμένη. Ἡ βασικὴ αὐτὴ προκατάληψη ἔχει σάν συνέπεια τῆς ἐιδικότερες προκαταλήψεις, παράδειγμα ὅτι οἱ ἴδιες οἱ γυναίκες πολὺ συχνὰ δὲν ἐμπιστευτοῦναι μιὰ γυναικολόγο π.χ., ἀλλὰ προτιμοῦν ἄντρα γιατρὸ. Ἐπίσης ἐπικρατεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἀπὸ τῆ «φύση» τῆς ἡ γυναίκα εἶναι προορισμένη γιά δουλειᾶς βοηθητικῆς. Ἔτσι ἐπιβεβαιώνεται ἡ θέση πού ἀναπτύξαμε σάν συμπέρασμα στό προηγούμενο κεφάλαιο, ὅτι οἱ κοινωνικὰ καθορισμένες σχέσεις, πού ἀφοροῦν τὸ ρόλο τῆς γυναίκα, μεταφέρθηκαν καί στόν επαγγελματικὸ χῶρο. Ἡ γυναίκα πρέπει νά ἐξακολουθήσει κι ἐκεῖ νά παίζει δευτερεύοντα ρόλο. Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον καί χαρ-

κτηριστικὸ ἓνα ἀπόσπασμα τοῦ σχολικοῦ βιβλίου τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς πού διαβάστηκε πρόσφατα σέ μιὰ τηλεοπτικὴ συζήτηση σχετικά μὲ τὸ γυναικεῖο ζήτημα ἀπὸ τὴ βουλευτίνα Ἄννα Συνοδινού. Αὐτὸ λοιπὸν διδάσκει τῆς νεαρῆς μαθήτριες ὅτι, στήν περίπτωση πού κάποτε ἀναγκαστοῦν(!) νά ἐργαστοῦν, θὰ πρέπει νά διαλέξουν ἐπαγγέλματα πού νά μὴν ἐρχονται σέ ἀντίθεση μέ τὸ «γυναικεῖο τους προορισμὸ» στὴ γῆ, δηλαδὴ νά γίνουν δασκάλες, νοσοκόμες, πολήτριες ἐνδυμάτων, κτλ. Βλέπουμε ὅτι εἶναι ξεκάθαρη ἡ προσπάθεια νά χαλιναγωγηθεῖ ἡ τάση γιά κοινωνικὴ ἀπελευθέρωση καί ἀνάπτυξη τοῦ γυναικεῖου φύλου, κι ὅτι ὄχι μόνο δὲν γίνεται προσπάθεια νά ξεριζωθοῦν οἱ παλιῆς προκαταλήψεις ἀπὸ τὸ λαό, ἀλλὰ ὅτι παρουσιάζονται σάν ἐπίσημες ἀπόψεις τὸν κρατικῶν ἰδρυμάτων (σχολεῖο-ἐκκλησία).

Τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα, δηλαδὴ ἀπὸ τὴ μιὰ οἱ διακρίσεις στόν επαγγελματικὸ χῶρο, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ προκαταλήψεις καί ὁ παραδοσιακὸς ρόλος γιά τὸν ὅποιο ἡ κοινωνία προετοιμάζει τή γυναίκα, ἔχουν σάν συνέπεια νά δημιουργοῦνται σοβαρὰ προβλήματα, ψυχικὰ καί πρακτικά, στῆς ἐργαζόμενες γυναίκες. Αὐτὰ ἀναλόουμε στό ἐπόμενο κεφάλαιο.

4. Σύγκρουση ρόλων καί διπλὴ ἐπιβάρυνση

Ἡ σύγκρουση τῶν ρόλων τῆς ἐργαζόμενης γυναίκα ὀρίζεται σάν τὸ δίλημμα ἀνάμεσα στῆς δύο κατευθύνσεις: οἰκογένεια καί ἐπάγγελμα. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νά διαχωρίσουμε δύο διαφορετικῆς κατηγορίες ἐργαζόμενων γυναικῶν: Ἄπο τὴ μιὰ τῆς γυναίκες πού ἐργάζονται μόνο ἀπὸ οἰκονομικὴ ἀνάγκη, καί ἀπὸ τὴν ἄλλη αὐτῆς πού φιλοδοξοῦν νά κάνουν καριέρα. Γιά τὴν πρώτη κατηγορία, ἀπὸ τὰ ὅσα εἶπαμε ὡς τώρα, μπορούμε νά ὑποθέσουμε ὅτι οἱ γυναίκες αὐτῆς βλέπουν τὴ δουλειά σάν κάτι ἀναγκαῖο καί πρῶτονιν ὅτι εἶναι διατεθειμένες νά τὴν ἐγκαταλείψουν μόλις βελτισθοῦν τὰ οἰκονομικὰ τῆς οἰκογένειας. Καί ὅπως εἶπαμε ἀπὸ τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα, εἶναι καί ἡ πῶς συνηθισμένη κατηγορία ἀπὸ ἐκείνη τῶν «γυναικῶν καριέρας». Σ' αὐτῆς, ἡ σύγκρουση ρόλων ἐνισχύεται πολὺ ἀπὸ τὸν συνηθῶς ἄχαρο καί μονότονο χαρακτῆρα τῆς δουλειᾶς. Ὅμως ὁ σοβαρότερος παράγοντας πού δημιουργεῖ στῆς γυναίκες ἔντονη σύγκρουση ρόλων καί τῆς ἀναγκάζει νά κλίνουν συνηθῶς πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς οἰκογένειας, εἶναι αὐτὸς πού ὀνομάσαμε διπλὴ ἐπιβάρυνση καί πού συνίσταται στὸ ὅτι ἡ ἐργαζόμενη γυναίκα—μὲ σχεδὸν ἀνύπαρκτες ἐξαιρέσεις—ἔχει ἐκτός ἀπὸ τὴ δουλειά τῆς καί ὅλη τὴν εὐθύνη τοῦ νοικοκυριοῦ. Ἄς δοῦμε, μέ βάση τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας πού προαναφέραμε (καί πού θεωροῦμε σάν τὴν πῶς ἔγκυρη), πῶς συμπαράσταση βρῖσκουν οἱ γυναίκες ἀπὸ τοὺς ἄντρες τους στῆς δουλειᾶς τοῦ νοικοκυριοῦ:

1. Βασιλείου, Γεώργιος, *Μελέτη μεταβλητῶν εἰς τὴν γυναικῶνα μὴ τῆς ἑλληνικῆς οἰκογένειας*, Ἀθήναι 1966, σελ. 44.

Στήν έρώτηση: «Ποιά καθήκοντα έχει κατά τη γνώμη σας μια γυναίκα απέναντι στο σύζυγό της;» απάντησαν:

- 39%, να είναι καλή νοικοκυρά
- 32%, να τον φροντίζει, να τον προσέχει, κτλ.
- 25%, να τοῦ είναι πιστή
- 3%, να φροντίζει γιά τή διατροφή...

Στήν έρώτηση: «Τί είναι κατά τη γνώμη σας μιὰ σωστή γυναίκα;» απάντησαν:

- 64%, ή καλή νοικοκυρά
- 26%, ή ὀμορφή
- 17%, ή καλή μητέρα
- 15%, ή καλή σύζυγος
- 22%, ή ὑπάκουη, κτλ.

καί στήν έρώτηση: «Ποιός πλένει σέ σᾶς τὰ πιάτα;» είπαν:

- 1%, ὁ σύζυγος(!)¹
- 93%, ή σύζυγος
- 6%, ἄλλα πρόσωπα (οἰκιακές βοήθοι, γαριάδες, κτλ.)

Στίς δύο πρώτες έρωτήσεις βλέπουμε γιά μιὰ ἀκόμη φορά τίς ίδιες στερεότυπες ἀντιλήψεις γιά τὸ ρόλο τῆς γυναίκας. Καί είναι σημαντικό ὅτι ἔχουν ἀπαντήσει ἄντρες καί γυναίκες, «μονο-νοικοκυρές» καί ἐργαζόμενες. Ὅσο γιά τήν τρίτη έρώτηση, είναι πολὺ χαρακτηριστικό τὸ ὅτι δέν δόθηκε ἀπό κανέναν ή ἀπάντηση «καί οἱ δύο σύζυγοι». Νά λοιπὸν ή διπλή ἐπιβάρυνση. Μετά τὸ δόκτωρο τῆς δουλειᾶς, στὸ σπίτι ὅλα περιμένουν τή νοικοκυρά. Συχνά οἱ μητέρες ἔχουν τύψεις γιὰτί ἀναγκάζονται νά ἀφήνουν τὰ παιδιά τους ὅλη τήν ἡμέρα. Οἱ θέσεις στούς παιδικούς σταθμούς ἀντιστοιχοῦν στὸ 1/5 περίπου τὸν ἀναγκῶν, ἐκτός ἀπό τὸ ὅτι ἀκόμα ὑπάρχουν δισταγμοί ἀπό τή μεριά τῶν οἰκογενειῶν.

Γιά μιὰ ἀκόμη φορά φθάσαμε σ' ἕνα φαῖλο κύκλο. Οἱ κοινωνικές προκαταλήψεις, οἱ διακρίσεις καί ή διπλή ἐπιβάρυνση ἐνισχύουν τή σύγκρουση ρόλων, ποὺ προκαλεῖ τὸ μειωμένο ἐνδιαφέρον γιά τή δουλειά. Οἱ γυναίκες καριέρας ἀποτελοῦν μικρὴ μειονότητα. Ὅμως κι αὐτές ἀντιμετωπίζουν λιγότερο ή περισσότερο ἔντονα τὰ ἴδια προβλήματα. Τὸ πρόβλημα τῆς δουλειᾶς τοῦ νοικοκυριοῦ ἀποτελεῖ ἀκόμα θέμα τιμῆς γιά τούς ἄντρες. Γιὰτί τὸ περίφημο ἑλληνικό «φιλότιμο» κάνει τὸν ἄντρα γελοῖο, ἂν π.χ. πλύνει πιάτα. Σέ δημοσιογραφικές ἐρευνες, ἀκόμα καί γυναίκες σέ μεγάλα ποσοστά ἔχουν δηλώσει ὅτι θὰ τὸ θεωροῦσαν ὑποτιμητικό γιά τὸν ἄντρα τους τὸ νά ἀσχοληθεῖ μὲ τίς «γυναικεῖς» δουλειές τοῦ σπιτιοῦ!

Τούς τρόπους γιά νά σπάσουμε τὸ φαῖλο κύκλο θὰ προσπαθήσουμε νά τούς βροῦμε στὸ τέλος ὅλης

τῆς ἐρευνας. Σὰν συμπέρασμα ὁμως ἐδῶ μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ή παράδοση είναι πολὺ βαθιὰ ριζωμένη καί ἐξαικολοθεῖ νά είναι ή βάση τῆς διαδικασίας κοινωνικοποίησης. Καί θὰ χρειαστεῖ καιρὸς μέχρι νά ἐπιδράσει τόσο ή κοινωνική μεταβολή, ὥστε νά ἀλλάξουν οἱ ἀντιλήψεις καί σ' αὐτὸν τὸν τομεά.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΜΙΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΕ ΕΝΑ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ

α. μεθοδολογία

1. Σκοπὸς τῆς ἐρευνας

Στὸ πρώτο μέρος τῆς ἐργασίας ἔγινε μιὰ θεωρητική καί περιγραφική παρουσίαση τῆς θέσης τῆς ἐργαζόμενης γυναίκας στή σημερινή Έλλάδα, σέ συνδυασμὸ μὲ τή θέση τῆς γυναίκας γενικά στήν ἐλληνική κοινωνία. Στὰ πλαίσια τώρα αὐτῆς τῆς ἐμπειρικής ἐρευνας θὰ προσπαθήσω νά ἐξετάσω ἀναλυτικότερα τήν κατάσταση τῆς ἐργαζόμενης Έλληνίδας.

Σὰν χῶρο γιά τήν ἐρευνα διάλεξα τήν Πειραική-Πατραϊκή, γιὰτί ἐκεῖ εἶχε διεξαχθεῖ τὸ 1960 ἀπὸ τήν κοινωνιολόγο Ἰωάννα Λαμπίρη μιὰ πλατειά ἐρευνα (γι' αὐτήν θὰ μιλήσουμε στὸ ἀμέσως ἐπόμενο κεφάλαιο), ποὺ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὀλοῦ ἀποτελοῦσαν ἕνα σοβαρὸ στοιχείο σύγκρισης γιά νά δευχεῖ ή κοινωνική μεταβολή στὰ τελευταῖα 15 χρόνια.

Σκοπὸς τῆς ἐρευνᾶς μου είναι ὁ ἔλεγχος τῆς ἐγκυρότητας τῶν πληροφοριῶν ποὺ παρατέθηκαν στὸ πρώτο μέρος, καί συγκεκριμένα νά ἐρευνηθεῖ: Τί ἐπίδραση εἶχε ή ἄσκηση ἐπαγγέλματος στήν ἰδιωτική ζωή καί τή δομὴ τῆς προσωπικότητας τῶν ἐργαζόμενων γυναικῶν, τί προβλήματα τούς προξένησε ή δουλειά, πόσο εἶχαν συνειδητοποιήσει τήν κοινωνική τους κατάσταση καί ποιά ἦταν ή ἀνάλογη συμπεριφορά τους.

Μὲ βάση αὐτὸ τὸ σκεπτικό διατυπώθηκε τὸ ἐρωτηματολόγιο ποὺ δημοσιεύεται στὸ τέλος τῆς ἐρευνας, καί ποὺ περιέχει ἐρωτήσεις γύρω ἀπὸ ὅλα τὰ προβλήματα καί ὅλες τίς πλευρές τῆς καθημερινῆς ζωῆς αὐτῶν τῶν γυναικῶν. Η μέθοδος τῆς σύνταξης τοῦ ἐρωτηματολογιοῦ θὰ ἀναπτυχθεῖ στὸ κεφάλαιο 3 τοῦ δευτέρου μέρους.

Οἱ στόχοι τοῦ ἐρωτηματολογιοῦ ἐντάσσονται στούς γενικούς σκοποὺς τῆς ἐρευνας ποὺ παρατέθηκαν στή σύντομη εἰσαγωγή, καί θὰ ἀναπτυχθοῦν σύμφωνα μ' αὐτούς.

1. Βασιλείου, Γεώργιος, στὸ ἴδιο, σελ. 39, 67, 96.

2. Ἡ κοινωνιολογικὴ ἔρευνα τῆς Ἰωάννας Λαμπίρη: «Κοινωνικὴ μεταβολὴ σὲ μιὰ ἑλληνικὴ κομῶ-πολη»¹

Στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 ἡ Ἰωάννα Λαμπίρη ἔκανε στὰ Μέγαρα μιὰ κοινωνιολογικὴ ἐμπειρικὴ ἔρευνα ποῦ ἦταν ἡ διδακτορικὴ τῆς ἐργασίας γιὰ τὴ London School of Economics. Σκοπὸς τῆς ἔρευνας τῆς ἦταν νὰ μελετήσῃ τὴν κοινωνικὴ ἀλλαγὴ στὴ μικρὴ παραδοσιακὴ κομῶπολη τῶν Μεγάρων, ποῦ προερχόταν ἀπὸ τὴν ἀπασχόληση γυναικῶν στὸ ἐκεῖ νεοῖδρυτο ἐργοστάσιο τῆς Πειραϊκῆς-Πατραϊκῆς.

Ἡ Ἰωάννα Λαμπίρη μᾶς κλιμακώνει ὡς ἐξῆς τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας τῆς:

1. Τὰ κίνητρα ποῦ ὄθησαν τὰ νεαρὰ κορίτσια νὰ πιάσουν δουλειὰ στὸ ἐργοστάσιο, δηλαδή, οἱ παράγοντες ποῦ ἐξυπηρετοῦσαν τὴν κοινωνικὴ μεταβολὴ σὲ μιὰ παραδοσιακὴ κοινότητα.

2. Τὰ ἐμπόδια ποῦ βρισκόταν στὸ δρόμο αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς.

3. Οἱ ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν ἀπασχόληση στὴ βιομηχανία, στὴν ψυχροσύνθεση καὶ στὸν τρόπο ζωῆς τῶν ἐργατριῶν ἀπὸ τὸ 1950 ὡς τὸ 1959.

4. Οἱ ἀντιδράσεις τῶν ὑπόλοιπων κατοικῶν τῶν Μεγάρων καὶ ἡ συμπεριφορὰ τους ἀέναντι στὶς ἐργάτριες στὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα.

Ἡ Ἰωάννα Λαμπίρη κάλεσε γιὰ νὰ λάβουν μέρος στὸ ἐρωτηματολόγιό τῆς 124 ἐργάτριες καὶ τὶς μητέρες τους (111) καὶ ἀντίστοιχα, σὰν ομάδα ἐλέγχου (control group), 129 ἀνύπαντρα κορίτσια τῶν Μεγάρων (ὄχι ἐργάτριες) καὶ τὶς μητέρες τους (112).

Τὰ βασικὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἔρευνας ἦσαν τὰ ἐξῆς: τὰ περισσότερα κορίτσια, ποῦ κατόρθωναν νὰ «παύσουν τὴν παράδοση» καὶ νὰ πιάσουν δουλειὰ στὸ ἐργοστάσιο, τὸ ἔκαναν κυρίως γιὰ νὰ φτιάξουν τὴν προικὰ τους. Στὰ Μέγαρα κυριαρχοῦσε ἡ ἀποψη ὅτι τὰ κορίτσια πρέπει νὰ μένουν σπῆτι τους, καὶ νὰ θεωροῦν τὴν ἀγνότητά τους σὰν τὴ μεγαλύτερη ἀρετὴ. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παρατσούκλι «Κατσάμπισσα» (ἀπὸ τὸ Κατσάμπας, ὄνομα τοῦ ἱδιοκτήτη τῆς «Πειραϊκῆς») ποῦ «κολλοῦσαν» οἱ κάτοικοι τῶν Μεγάρων στὶς νεαρὲς ἐργάτριες, καὶ ποῦ ἦταν σαφῆς μιὰ «στάμπα ἀνηθικότητας».

Πατερῶδες καὶ ἀδέρφια ἄσκούσαν ἐνεργητικὴ ἀντίδραση στὴ δουλειὰ στὸ ἐργοστάσιο, ἐνῶ οἱ μητέρες τὴν ἀντιμετώπιζαν περισσότερο εὐνοϊκῶς. Ἀποδείχθηκε ὅτι τὰ κορίτσια, παρὰ τὴν ἀπασχόλησή τους ἔξω ἀπὸ τὸ σπῆτι, βρισκόντουσαν ἀκόμη κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιρροή τῆς οἰκογένειας καὶ τοῦ στενοῦ περιβάλλοντος γενικότερα.

Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς Λαμπίρη ἀκόμα, ἡ ἐπίδραση τῆς ἐξωστρεφικῆς ἀπασχόλησης ἦταν φα-

νερὴ στὴν οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία τῶν κοριτσιῶν, ποῦ ἔφερνε καὶ κάποια σχετικὴ ἀποδέσμευση ἀπὸ τὴν οἰκογένεια. Κι ὅμως μιὰ «ἐλεύθερη ζωὴ» ἦταν ἀδύνατη γιὰ τὶς νεαρὲς ἐργάτριες, ἀκριβῶς γιατί ἡ ἐπίδραση τῆς παραδοσιακῆς μορφῆς οἰκογένειας καὶ κοινωνικῆς δομῆς ἦταν πολὺ πιὸ ἰσχυρὴ.

Σιγὰ-σιγὰ ὁ ἄνθρωπος ἄλλαξε ἡ ἔθρικὴ στάση ἀέναντι στὴν ἀπασχόληση αὐτῶν τῶν ἀνύπαντρων κοριτσιῶν στὸ ἐργοστάσιο. Τὸ παρατσούκλι «Κατσάμπισσα» ἄλλαξε μὲ τὸν καιρὸ τὸ νόημά του γιὰ μερικοὺς Μεγαρίτες καὶ σήμαινε πιὸ ἀπλὰ ἓνα κορίτσι ποῦ δουλεύει στοῦ Κατσάμπα. Αὐτὸ συμβάδιζε μὲ τὴ βελτίωση τῆς κοινωνικῆς θέσης (status) αὐτῶν τῶν κοριτσιῶν.

Στὴ συνέχεια τῆς ἐπεξεργασίας θὰ ἐπανέλθουμε σὲ ἐπὶ μέρους ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας τῆς Λαμπίρη, ποῦ ἀναμφίβολα ἀποτελεῖ τὴν πρώτη σοβαρὴ ἐπιστημονικὴ δουλειὰ στὴ νεώτερη Ἑλλάδα γιὰ τὸ γυναικεῖο πρόβλημα.

Πρέπει ὅμως νὰ τονιστεῖ ὅτι ἡ ἔρευνα τῆς Λαμπίρη περιορίζεται στὸ φαινόμενο τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς καὶ ἐξετάζει αὐστηρὰ κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιὰ τὸ ἀντικείμενο τῆς, ἐνῶ ἐδῶ θὰ ἐπιδιωχθεῖ, τὰ συγκεκριμένα δεδομένα καὶ οἱ συγκρίσεις τῶν στοιχείων νὰ ἀποτελέσουν ἀφετηρία γιὰ νὰ βγοῦν γενικότερα συμπεράσματα γιὰ τὴ θέση τῆς Ἑλληνίδος ἐργαζόμενης καὶ γιὰ τὴν προοπτικὴ μὲς ὀλοκληρωτικῆς χειραφέτησης ὅλων τῶν γυναικῶν στὴ χώρα μας.

Ἄς ἀσχοληθοῦμε τώρα μὲ τὴν προετοιμασία καὶ τὴ μεθοδολογία τῆς ἐμπειρικῆς ἔρευνας ποῦ θὰ ἀκολουθήσει.

3. Μέθοδος καὶ Προετοιμασία

Ἀποφάσισα νὰ ἐπαναλάβω τὴν ἔρευνα τῆς Λαμπίρη τὸ 1974, σὲ εὐρύτερη μορφῇ. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο θέλησα νὰ ἐλέγξω τὰ στοιχεῖα ποῦ παράθεσα στὸ πρῶτο μέρος γιὰ τὴν κοινωνικὴ θέση τῆς ἐργαζόμενης γυναίκας καὶ γιὰ τὰ προβλήματα ποῦ ἀντιμετώπιζε. Δυστυχῶς ἡ περιορισμένη ἔκταση αὐτῆς τῆς μελέτης καθῶς καὶ συγκεκριμέναις δυσκολίες ποῦ πήγαζαν ἀπὸ τὴν «ἐποχὴ» ποῦ ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἡ ἐργασία, καὶ στὶς ὁποῖες θὰ ἀναφερθῶ διεξοδικά, δὲν μὲ ἐπέτρεψαν ἓνα πλατύστον πεδίο ἔρευνας.

Μερικὲς βασικὲς ἐρωτήσεις, ποῦ ἀφοροῦν στὴν κοινωνικὴ προέλευση, στὰ αἶτια ποῦ ὄθησαν τὶς γυναῖκες νὰ ἀναλάβουν τὴ δουλειὰ στὸ ἐργοστάσιο καὶ στὴν ἐπίδραση τῆς ἐξωστρεφικῆς ἀπασχόλησης στὴ βιομηχανία, στὴν ψυχροσύνθεση καὶ στὸν τρόπο ζωῆς τῶν ἐργατριῶν, πᾶρθηκαν ἀπὸ τὸ ἐρωτηματολόγιό τῆς Ἰωάννας Λαμπίρη. Ὅμως στὸ διάστημα τῶν δεκαπέντε χρόνων ποῦ μᾶς χωρίζει ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῆς Λαμπίρη, πολλὰ ἄλλαξαν στὸ ἐργοστάσιο καὶ στὴν περιοχὴ γύρω του, ἔτσι ὅστε τὸ ἐρωτηματολόγιό ποῦ συντάχθηκε ἀπὸ ἐμένα περιέχει περισσότερα θέματα. Γιὰ τὸ στόχο τοῦ ἐρωτηματολογίου μί-

1. Λαμπίρη, Ἰωάννα, *Κοινωνικὴ μεταβολὴ σὲ μιὰ ἑλληνικὴ κομῶπολη*, ΚΕΠΕ, Ἀθήνα, 1965.

λησα ήδη στο κεφάλαιο Α1. "Όλες οι συνεντεύξεις έγιναν από έμένα προσωπικά, έτσι ώστε να διατηρείται σταθερή ή διάθεση των εργατριών απέναντι στη συνεντεύκτρια (άποφυγή του interviewer bias).

Συνολικά έλαβαν μέρος στο έρωτηματολόγιο 100 γυναίκες. Από αυτές 58 ήταν άνυπαντρες, 18 άρραβωνιασμένες και 24 παντρεμένες. Αυτοί οι αριθμοί αντιστοιχούν στην πραγματική αναλογία των τριών κατηγοριών οικογενειακής κατάστασης όλων των άπασχολουμένων γυναικών στο έργαστάσιο (βλέπε επόμενο κεφάλαιο: στοιχεία για τó πεδίο έρευνας). Ο αριθμός 100 των γυναικών διευκόλυνε την απόδοση των απόλυτων αποτελεσμάτων σε ποσοστιαία.

Πριν άρχίσουν οι συνεντεύξεις πέρασα δυό έβδομάδες στο έργαστάσιο για να άποκτησω κάποια έπαφή με τις εργάτριες και για να σχηματίσω μια προσωπική εικόνα για τις συνθήκες που επικρατούσαν (participant observation). Κατόρθωσα να πάρω από τόν διευθυντή μια άδεια, που μου επέτρεπε να άπασχολώ με τή σειρά κάθε μία εργάτρια από τή δουλειά της, με τή συγκατάθεση βέβαια του έπιστάτη, που άποφάσισε ποιά εργάτρια μπορούσε στη δεδομένη στιγμή να άφησει τή μηχανή της για τó λίγο χρονικό διάστημα που χρειαζόταν για τή συνέντευξη, έτσι, ώστε να μη γίνει αϊτία ή φτώχη μου έρευνα για μια πιθανή έλάττωση του «σταύτου» παραγωγής τής Πειραιϊκής. Οι συνεντεύξεις γινόντουσαν «τέτα-ατέτα», σαν φιλική συζήτηση σε ένα μικρό γραφειϊκό δίπλα στο Ιατρείο του έργουστασίου. Στην ανάπτυξη του έρωτηματολογίου είχα προσπαθήσει να περνάω έτσι από τó ένα θέμα στο άλλο, από τά «ανάδυνα» στα πιο «επικίνδυνα» θέματα, ώστε να κατορθώνω να κερδίζω τήν έμπιστοσύνη των γυναικών που λάβαναν μέρος.

Η μεθοδολογία τής σύνταξης του έρωτηματολογίου και τής μεταπήδησης από τόν ένα κύκλο θεμάτων στον άλλον, έχει τήν εξής μορφή:

- Έρωτηση 1-9 Οικογενειακή κατάσταση και μόρφωση
 10-22 Οικονομική κατάσταση
 23-29 Η έμπειρία τής επαγγελματικής άπασχόλησης
 30-34 Σχέσεις με τούς γονείς
 35-39 Σχέσεις γάμου
 40-43 Έλευθερος χρόνος
 Κύκλοι γνωριμιών και φίλιας
 44-46 Σεξουαλικές σχέσεις
 47-50 Έπάγγελμα και συνδικαλισμός
 51-53 Γενικά ενδιαφέροντα
 54-55 Θρησκεία-Έκκλησία
 56-58 Άνατροφή των παιδιών
 59-67 Συνείδηση τής γυναικείας τους φύσης
 68-70 Πολιτική
 Μελλοντικά σχέδια
 Προβλήματα

Άναφέρθηκα ήδη στις δυσκολίες που με άναγκασαν να περιορίσω τήν έρευνά μου. Η βασικότερη δυσκολία είναι και αυτή που επηρέασε άποφασιστικά μερικά από τά αποτελέσματα, δηλαδή ή πολιτική κατάσταση (στρατιωτική δικτατορία) που επικρατούσε τήν περίοδο αυτή.

Επίσης θεωρώ άπαραίτητο να γραφτεί ότι, πριν άρχισει ή έρευνα, τó έρωτηματολόγιο πέρασε από «προληπτική λογοκρισία» διοικητικών στελεχών του έργουστασίου. Η άρχική τους συγκατάθεση όμως δέν τούς έμπόδισε μετά από δεκαπέντε μέρες, άφου δέν είχαν επιτρέψει τή λήψη σκηνών στο χόρο δουλειάς και άφου είχαν πληροφορηθεί τις επισκέψεις (μετά από συγκατάθεση των εργατριών) τριμελούς συνεργείου, που μαζί μου κινηματογραφούσε τις ίδιες συνεντεύξεις στα σπίτια τους, να με διώξουν ξαφνικά και χωρίς προηγούμενη είδοποίηση, και ακόμα χωρίς να μου άναφέρουν συγκεκριμένο λόγο και υπεύθυνο άτομο για τήν άπόφαση αυτή. «Από... τή διεύθυνση... μάς είπαν ότι πρέπει σήμερα να τελειώσετε...»

Αυτή ή ξαφνική διακοπή, όπως είναι φανερό, μου δημιούργησε άλλες τεράστιες πρόσθετες δυσκολίες μέχρι να κατορθώσω να συμπληρώσω τόν έπιθυμητό αριθμό έρωτηματολογίων.

Για να επανέλθω στον παράγοντα των πολιτικών συνθηκών, εκτός από τή λεγόμενη «αυτολογκρισία» που ήμουνα υποχρεωμένη να επιβάλλω στον έαυτό μου, δηλαδή να θέτω με πολύ πλάγιο τρόπο έρωτήσεις που άφορούσαν π.χ. συνδικαλισμό και πολιτική, παρ' όλα αυτά ύπηρχε μεγάλο «ακούμπωμα» από τή μεριά των εργατριών. Σ' αυτό θά άναφερθώ πιο συγκεκριμένα στην πορεία τής άνάλυσης των αποτελεσμάτων. Πρέπει όμως να άναφέρω μερικές περιπτώσεις γυναικών που φαίνονταν ότι είχαν άναπτύξει μέσα τους συγκεκριμένη αντίθεση στο καθεστώς, αλλά «διά λόγους ευνόητους» δέν θέλησαν να λάβουν μέρος στην έρευνα.

Η άξιολόγηση των αποτελεσμάτων έγινε με τόν ακόλουθο τρόπο: "Όλα τά στοιχεία καταχωρήθηκαν σε ένα μεγάλο πίνακα έτσι ώστε να είναι εύκολη ή άθροιστη και οι διάφορες συγκρίσεις.

Ο πίνακας είχε τήν εξής μορφή:

Έρωτήσεις	1	2	70
Έρωτηματολόγια				
1				
2				
.				
.				
.				
100				

Η έπεξεργασία όλων των αποτελεσμάτων έγινε σύμφωνα με τó κριτήριο «οικογενειακή κατάσταση», κι αυτό γιατί στην Ελλάδα οι συνθήκες ζωής των

παντρεμένων, ἀρραβωνιασμένων ἢ ἐλευθέρων, ἀκόμα καὶ τῶν χωρισμένων ἢ χηρῶν, ἔχουν οὐσιώδεις διαφορὲς μετεξὺ τους.

4. Στοιχεῖα γιὰ τὸ πεδίο ἔρευνας

Τὸ ἐργοστάσιο ὑφαντουργίας τῆς Πειραικῆς-Πατραϊκῆς βρίσκεται περίπου σὲ ἀπόσταση τριάντα χιλιόμετρων ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν κομόπολη τῶν Μεγάρων (30.000 κάτοικοι).

Πηγὲς τῶν κατοίκων εἶναι τὸ ψάρεμα καὶ τὸ ἐμπόριο ψαριῶν, ἡ καλλιέργεια καὶ ἡ κτηνοτροφία.

Στὸ ἐργοστάσιο αὐτὸ ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ἀπασχολουμένων εἶναι 446 γυναῖκες καὶ 170 ἄνδρες. Οἱ περισσότεροι εἶναι Μεγαρίτες, μερικὸι ἔρχονται ἀπὸ τὴν Ἠπειρο, εἰδικὰ γιὰ τὴν «Πειραικὴ», καὶ οἱ ὑπόλοιποι ἔρχονται ἢ ἀπὸ τὸ πολὺ κοντινὸ χωριὸ Μεγάλο Πεῦκο, ἢ ἀπὸ τὴ βιομηχανοποιημένη πιά κομόπολη Ἐλευσίνα, πὸν ἀπέχει 10 χιλιόμετρα ἀπὸ τὸ ἐργοστάσιο, ἀκριβῶς στὴν ἀντίθετη κατεύθυνση ἀπὸ τὰ Μέγαρα.

Ἀπὸ τὶς 446 γυναῖκες οἱ 112 (25%) εἶναι παντρεμένες. 431 εἶναι ἐργάτριες καὶ 16 ὑπάλληλοι στὰ γραφεῖα. Ἀπὸ τὶς 431 ἐργάτριες 20 εἶχαν θέση ἐπιστάτριας ἢ ἐκπαιδευτριας καὶ 11 ἦσαν στὸ τμήμα ἐλέγχου (κοντρόλ).

Γιὰ τὸ δέγμα τῆς ἔρευνας αὐτῆς διαλέχθηκε μὴ ἀναλογία 12 ὑπαλλήλων στὰ γραφεῖα, 5 κοριτσιῶν ἀπὸ τὸ κοντρόλ καὶ 8 ἐπιστατριῶν ἢ ἐκπαιδευτριῶν (25% τοῦ συνόλου) ἔτσι ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ γίνει σύγκριση τῶν ἀπαντήσεών τους μὲ αὐτὲς τῶν ἀπλῶν ἐργατριῶν.

Τμηματάρχες καὶ ἄνω ἦσαν μόνον ἄνδρες!

Ὁ βασικὸς μισθὸς τῶν ἐργατριῶν ἦταν 154 δραχμὲς τὴν ἡμέρα γιὰ τὶς γυναῖκες καὶ 209 γιὰ τοὺς ἄνδρες. Ἐπειὶ οἱ ἐργάτριες ἔβγαζαν περίπου 3.500-4.000 τὸ πολὺ μηνιαῖο μισθὸ μαζί μὲ τὶς διαφορὲς ὑπερωρίες καὶ τὰ δῶρα. Ὁ μισθὸς τῶν γυναικῶν ὑπαλλήλων στὰ γραφεῖα ἔφθανε τὶς 6.000 τὸ μήνα, ἐνῶ τῶν ἀντρῶν βρισκόταν γύρω στὶς 8-12.000 καὶ ἄνω.

Οἱ ἐργάτριες ἔφθαναν σὲ τρεῖς διαφορετικὲς βάρδιες ἀπὸ 8 ὥρες ἡ κάθε μιά, δηλαδὴ 6-14, 14-22, καὶ ἡ νυχτερινὴ ἀπὸ τὶς 10 τὸ βράδυ μέχρι τὶς 6 τὸ πρωῖ.

Στὸ ἐργοστάσιο λειτουργοῦσε μὴ καντίνα ὅπου ἡ κάθε βάρδια σὲ ἓνα δεκαπεντάλεπτο διάλειμμα ἔπαιρνε ἓνα πρόγευμα. Ἐκεῖ μπορούσαν οἱ ὑπάλληλοι τῶν γραφείων νὰ γευματίσουν, ἂν τὸ ἤθελαν, μὲ μηνιαία πληρωμὴ 10 δρχ. περίπου γιὰ τὸ κάθε γεῦμα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καντίνα λειτουργοῦσε καὶ ἄλλη μὴ μικρὴ, μὲ ἀναψυκτικά, καφέ, κτλ., ὅπου ὁμοῦ μπορούσαν νὰ ἐξυπηρετηθοῦν μόνον οἱ ἀπασχολούμενοι στὰ γραφεῖα. Ἀκόμα καὶ στὶς κοπέλλες πὸν δούλευαν στὸ κοντρόλ, δίπλα στὰ γραφεῖα, ἀπα-

γορευόταν νὰ προμηθεῖνται π.χ. μία πορτοκαλάδα ἀπὸ αὐτὴ τὴν καντίνα, τὴν ὥρα τῆς δουλειᾶς.

Ὅπως θὰ δοῦμε κι ἀργότερα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ φόβο πὸν προξενούσε ἡ πολιτικὴ κατάσταση, ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ μιλήσουν οἱ κοπέλλες καὶ γιὰ τὶς δυσκολίες πὸν συναντοῦσαν συγκεκριμένα στὸ ἐργοστάσιο. Ἐταί ἀκούστηκαν μόνον μερικὰ μισόλογα: «δὲν μᾶς ἀφήνουν οὔτε νὰ βγοῦμε μίαν στιγμὴ νὰ πάρουμε ἓνα παγοτόν», κτλ. Ὅμως γι' αὐτὰ θὰ μιλήσουμε στὸ κεφάλαιο γιὰ τὰ προβλήματα στὸ χῶρο τῆς δουλειᾶς.

Οἱ ἐργάτριες μεταφερόντουσαν καθημερινὰ μὲ λεωφορεῖα τῆς ἐταιρείας ἀπὸ τὴ γειτονιά τους στὸ ἐργοστάσιο καὶ ἀντίστροφα.

Στὸ ἐργοστάσιο ὑπῆρχε μία κοινωνικὴ λειτουργός, πὸν βοηθοῦσε τὶς ἐργάτριες στὰ οικογενειακὰ καὶ προσωπικὰ τους προβλήματα, καὶ ἡ ὁποῖα βοήθησε ἀποτελεσματικὰ νὰ ξεπεραστοῦν πρακτικὲς δυσκολίες σ' αὐτὴ τὴν ἔρευνα. Συχνὰ ἀναλάμβανε καὶ τὸ ρόλο τῆς νοσοκόμας σὲ τυχόν μικρὰ ἀτυχήματα, καὶ ἀκόμα χρησίμευε σὰν «μεσίτης» καὶ συμφιλιώτρια ἀνάμεσα στὶς ἐργάτριες καὶ τὸ «ἀφεντικὸν» (μιά καὶ δὲν ὑπῆρχε οὔτε ὁ ἐλάχιστος συνδικαλισμὸς στὸ ἐργοστάσιο), ὅταν παρουσιαζόντουσαν προβλήματα πᾶνω στὴ δουλειά.

Ὅλοι οἱ ἀπασχολούμενοι ἦσαν ἀσφαλισμένοι στὸ ΙΚΑ.

Ἡ Πειραικὴ-Πατραϊκὴ εἶναι ἡ μεγαλύτερη ὑφαντουργία τῆς Ἑλλάδας μὲ πολλὰ ὑποκαταστήματα σὲ διάφορα μέρη. Στὸ ἐργοστάσιο πὸν ἔχουμε ἐδῶ γιὰ πεδίο ἔρευνας γίνεται ἡ τελικὴ ἐπεξεργασία τοῦ νήματος.

Οἱ ἀπασχολούμενοι ὁμοῦ μπορούσαν νὰ ἀγοράζω-ζουν ἔτοιμα προϊόνα (ῥωσισμα, σενιόνια, κτλ.), μὲ ἐκπτώση 20%.

Τὸ ἐργοστάσιο ἀκολουθοῦσε τὶς ἐπίσημες ἐθνικὲς ἄργιες καὶ ἔκλεινε ἐπίσης δύο ἐβδομάδες τὸν Αὐγουστο γιὰ καλοκαιρινὲς διακοπές.

Προσπάθησα νὰ παραβῆσω τὰ σπουδαιότερα στοιχεῖα πὸν ἔπεσαν στὴν ἀντίληψή μου γιὰ τὶς ἀντικειμενικὲς συνθήκες ἀπασχόλησης στὴν Πειραικὴ-Πατραϊκὴ. Ἄς ἀναλύσουμε τώρα σὲ ξεχωριστὰ κεφάλαια τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας. Οἱ πίνακες πὸν ἀνήκουν σὲ κάθε κεφάλαιο κρίθηκε σκοπιμότερο νὰ παρατεθοῦν ξεχωριστὰ στὸ τέλος σὲ ἀντίστοιχα κεφάλαια.

β. τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας

1. Κοινωνικὴ προέλευση τῶν ἐργατριῶν

Σὰν πρῶτο ἀπὸ τὰ θέματα τοῦ ἐρωτηματολογίου πρέπει νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ οικονομικὴ κατάσταση καὶ γενικότερα τὸ οικογενειακὸ περιβάλλον καὶ οἱ συνθήκες πὸν ζοῦσαν οἱ κοπέλλες.

Για την τοπική προέλευση των εργατριών μλήσαμε ήδη. Αιτές που προέρχονταν από την Ήπειρο, έμεναν συνήθως σε μικρά σπίτια που νοίκιαζαν στα Μέγαρα. Άλλες κοπέλλες ήταν μόνες τους και έμεναν συνήθως σε συγγενείς, και σε μερικές περιπτώσεις είχε μεταναστεύσει ολόκληρη ή οικογένεια.

Ακριβώς οι μισές από αυτές που ρωτήθηκαν δήλωσαν ότι είχαν ιδιόκτητο σπίτι. Οι άλλες μισές πλήρωναν νοίκι, που κυμαινόταν από 1.000 μέχρι 2.400 δρχ., 63% δήλωσαν σπίτι με 2 ή 3 δωμάτια, 6που έμεναν με πολυμελή οικογένεια.

Οι περισσότερες κατώτερον από αγροτικές οικογένειες (40%), 58% δήλωσαν ότι είχαν χωράφια και 38% ότι καλλιεργούσαν. Αυτό σημαίνει ότι τα υπόλοιπα χωράφια (εκτός από 6 περιπτώσεις που δηλώθηκε ότι τα νοικιάζουν) έμεναν ανεκμεταλλεύτα. Είναι εύκολο να συμπεράνουμε ότι για πολλές οικογένειες το μικρό τους χωράφι δεν ήταν καθόλου σύγουρη βιοποριστική πηγή, έτσι ώστε αναγκάστηκαν να το εγκαταλείψουν για να γίνουν εργάτες και να εξασφαλίσουν έτσι ένα σταθερό εισόδημα.

Οι υπόλοιπες που δήλωσαν ότι καλλιεργούν τα χωράφια τους (κυρίως έλιες και άμπελι), εκτός από δύο που δήλωσαν ότι εμπορεύονται τα προϊόντα, κρατούσαν τη συγκομιδή για τις οικογένειές τους.

10% είχαν κοτότσια και 11% έτρεφαν άλλα ζώα.

24% προερχόντουσαν από εργατικές οικογένειες, 19 ήταν κόρες υπαλλήλων, σε 11 περιπτώσεις ήταν ο πατέρας ελεύθερος επαγγελματίας (έμπορος, ψαράς, κτλ.) και 8% είχαν πατέρα συνταξιούχο.

11 κοπέλλες είχαν δικό τους ποδήλατο. Έφτά οικογένειες είχαν μοτοσυκλέτα και πέντε αυτοκίνητο.

62% των εργατριών ήταν απόφοιτες δημοτικού ή είχαν πάει σε μερικές τάξεις του δημοτικού, 24% είχαν επισκεφτεί ή τελειώσει το γυμνάσιο, 2% (υπάλληλοι γραφείου) είχαν δίπλωμα άνωτάτης σχολής, 4% είχαν διάφορα διπλώματα (άνωταρες σχολές, γλώσσες) και 8% ήταν αναλφάβητες.

Σε 54 περιπτώσεις εργαζόταν κι άλλο μέλος της οικογένειας στην Πειραική, αδερφή (33%) ή άλλο μέλος.

Σαν συμπέρασμα μπορούμε να πούμε ότι σχεδόν όλες οι εργάτριες προέρχονταν από φτωχές οικογένειες. Μόνο οι κοπέλλες που δούλευαν στα γραφεία είχαν ένα πιο άνετο οικονομικά οικογενειακό περιβάλλον.

2. Κίνητρα για την είσοδο στο εργοστάσιο και η εμπειρία της επαγγελματικής απασχόλησης

Αφού είδαμε την κοινωνική προέλευση των γυναικών που αποτέλεσαν το δείγμα της έρευνας, ως εξετάσαμε προσεκτικά αυτό το θέμα συνδέοντας την οικονομική του πλευρά κυρίως με τα αίτια που θα ώθουσαν αυτές τις γυναίκες να αναλάβουν εξωσπιτική απασχόληση.

31% των εργατριών δήλωσαν ότι πριν αρχίσουν τη δουλειά δεν είχαν δικά τους χρήματα (χαρτζιλίκι). Από τις υπόλοιπες που είχαν, 46% είχανναν χαρτζιλίκι από τους γονείς τους και 23% έβγαζαν χρήματα δουλεύοντας σε διάφορα άλλα επαγγέλματα. Πριν μπειν στο εργοστάσιο οι περισσότερες γυναίκες απασχολούντο μόνο με νοικοκυριό (45%) ή στο οικογενειακό χωράφι (8%). 19% πήγαιναν σχολείο και 28% άσκούσαν άλλο επάγγελμα. 4 από τις παντρεμένες δήλωσαν ότι «ξενόπλεναν», διάφορα νεαρά κορίτσια ήταν πριν μοδίστρες, άλλες ήταν πωλήτριες ή βοηθοί σε κομμωτήρια. Όλες είπαν ότι εγκατέλειψαν αυτά τα επαγγέλματα, γιατί δεν κέρδιζαν αρκετά και (κυρίως οι μοδίστρες) ότι δεν τους εξασφαλιζόταν ένα σίγουρο και νόμιμο εισόδημα, όπως τους το πρόσφερε η δουλειά στο εργοστάσιο.

6% (όλες ελεύθερες) είπαν ότι έγιναν εργάτριες για να απασχολούνται έξω από το σπίτι και για να κερδίσουν έτσι κάποια ανεξαρτησία από την οικογένειά τους. Το 77% δήλωσε μόνο τον οικονομικό παράγοντα σαν αίτιο για την απόφασή τους να πιάσουν δουλειά στο εργοστάσιο. Μέσα σ' αυτό το ποσοστό βρίσκονται εκτός από μια όλες οι παντρεμένες (23), που τόνισαν ιδιαίτερα τις οικονομικές τους δυσκολίες.

17% δήλωσαν και τους δύο λόγους, δηλαδή ότι και το οικονομικό και η προοπτική της ανεξαρτησίας από την οικογένεια τις έκαναν να πάρουν την απόφαση. Μία νεαρή εργάτρια είπε ότι αποφάσισε να δουλέψει για να «σπουδάσει» τον αδερφό της. Σχεδόν όλες οι κοπέλλες άπαντώντας σ' αυτή την ερώτηση πρόσθεταν στους οικονομικούς λόγους αθόρυμη και την προίκα τους σαν αίτηση για να πιάσουν δουλειά. Το ζήτημα της προίκας συζητήθηκε διεξοδικά στην ερώτηση «πού ξοδεύετε το μισθό σας», που συγκαταλέγεται στο κεφάλαιο γύρω από το πρόβλημα της χειραφέτησής τους. Όμως ήδη αυτή η αθόρυμη απάντηση είναι πολύ ενδεικτική.

63% είχαν πάρει μόνες τους την απόφασή να πάνε στο εργοστάσιο και στα 36% είχε αποφασίσει όλη η οικογένεια. Μία κοπέλλα άναφερε τον αδερφό της σαν υπεύθυνο για την απόφασή αυτή.

Οι γυναίκες ρωτήθηκαν αν αντιμετώπισαν δυσκολίες όταν πρωτοπήκαν στο εργοστάσιο. Σ' αυτή την ερώτηση απάντησαν 61% και οι 39% όχι. Αιτές που είπαν ότι δεν αντιμετώπισαν δυσκολίες, δήλωσαν ή ότι η παρουσία κάποιου συγγενή σαν εργαζόμενου μέσα στο εργοστάσιο τις διευκόλυνε στο να συνηθίσουν, ή ότι έβρισκαν τη δουλειά εύκολη, ή δεν έδωσαν εξήγηση.

Το 61% που είχαν δυσκολίες έδωσαν διάφορες εξηγήσεις. Νεαρά κυρίως κορίτσια είπαν ότι δυσκολευόταν να προσαρμοθούν στο νέο ξένο περιβάλλον. Ο θόρυβος των μηχανών και η μονοτονία της δουλειάς αποτελούσαν μία πολύ σοβαρή ενόχληση, όπως και οι βάρδιες και κυρίως η νυχτερινή (22-6)

ποῦ ἦταν κάθε τρίτη εβδομάδα υποχρεωτικὴ γιὰ ὄλες. Ὅλες οἱ παντρεμένες τόνισαν τὸ πρόβλημα τῶν παιδιῶν. Εἶπαν ὅτι τὶς στενοχωροῦσε καὶ εἶχαν τύψεις, ποῦ ἦσαν ἀναγκασμένες νὰ ἀφήσουν τὰ μικρὰ τους παιδιὰ μὲ τὶς γιαιγιάδες ἢ καὶ συχνὰ τελειῶς μόνα τους.

Μερικὰ ἀπὸ τὰ νεαρότερα κορίτσια ἀνάφεραν σὰν δυσκολία τὸν φόβο τους μήπως δὲν τὶς κρατοῦσαν στὴ δουλειὰ λόγῳ τοῦ νεαροῦ τῆς ἡλικίας τους. Ἀρκετὲς μίλησαν γιὰ διαφωνία τους μὲ τὸν προϊστάμενο καὶ τρεῖς γιὰ κάποιο ἀτύχημα ποῦ ἔπαθαν στὴ διάρκεια τῆς δουλειᾶς τους. Σχεδὸν ὄλες στὴν ἐρώτηση αὐτὴ ἀπάντησαν ὅτι ἡ δουλειὰ τὶς κουράζει.

Στὴν ἐρώτηση «Τί σὰς κάνει νὰ νοιώθετε ἡ δουλειὰ σὰς;» ἀπάντησαν: 69% ἰκανοποίηση, 26% ἀδιαφορία καὶ 5% ἀγανάκτηση.

Στὰ 26% ποῦ εἶπαν «ἀδιαφορία» ἀνήκουν 9 ἀπὸ τὶς 12 ὑπαλλήλους στὰ γραφεῖα.

Στὴν ἐρώτηση «Αἰσθάνεσθε νὰ ἔχετε ἀλλάξει καθόλου ἀφοῦ μπήκατε στὸ ἐργαστάσιον;» ἀπάντησαν: μὲ 68 ναί, 26 ὄχι, ἐνῶ 6 δὲν ἀπάντησαν.

Μερικὲς ποῦ ἀπάντησαν μὲ «ὄχι» συμπλήρωσαν ὅτι σὲ τελευταία ἀνάλυση ἡ δουλειὰ τὶς κουράζει περισσότερο.

Αὐτὲς ποῦ αἰσθάνονταν ἀλλαγὴ μετὰ τὴν εἰσοδό τους στὸ ἐργαστάσιον εἶπαν ὅτι ἡ βελτίωση τῆς οικονομικῆς τους κατάστασης τοὺς πρόσφερε μιὰ πιὸ ἀνετη ζωὴ. Μερικὲς κοπέλλες αἰσθάνονταν πιὸ ἀνεξάρτητες καὶ μεγαλύτερη αὐτοπεποίθησι. Ἄλλες πιὸ ἀνοιχτοκαρδές καὶ ἰκανές γιὰ νὰ ἀποχτήσουν φιλίες. Ἀντίθετα, μερικὲς—ἐπίσης ἀπὸ τὸ 68%—εἶπαν ὅτι ἡ δουλειὰ στὸ ἐργαστάσιον ἐρήθισε τὰ νεῦρα τους, ὅτι γίνονταν ἐδέξαιτες καὶ δύο κοπέλλες αἰσθάνονταν ὅτι μέσα στὸ ἐργαστάσιον καταπιεζόταν ἡ προσωπικότητά τους. Τέλος, τέσσερες δήλωσαν ὅτι ἡ δουλειὰ τὶς βοήθησε νὰ ξεχνοῦν τὸν πόνο τους.

Στὴν ἐρώτηση ἂν ἀνέλαβαν καινούργιες δραστηριότητες ἀπ' ὅτου μπήκαν στὸ ἐργαστάσιον, ἀπάντησαν μὲ 50 ναί, 36 ὄχι, καὶ 14 δὲν ἔδωσαν καμιὰ ἀπάντησι. Σχεδὸν ὄλες συνέδεσαν τὸν ὄρο «δραστηριότητα» μὲ τὴν οικονομικὴ πλευρὰ ἢ ἔτσι, ἀπὸ τὰ 50 ναί, νεαρὰ κορίτσια εἶπαν ὅτι τώρα ἦσαν σὲ θέση νὰ μαζέψουν τὴν προκία τους καὶ νὰ ἀγοράσουν φορέματα καὶ ἄλλα προσωπικὰ εἶδη, λίγες εἶπαν ὅτι ἀπὸ τότε ποῦ δουλεύουν βγαίνουν συχνότερα τὰ βράδια, καὶ δύο εἶπαν ὅτι πηγαίνουν ἐκδρομὲς.

Οἱ δέκα παντρεμένες γυναῖκες, ποῦ ἀπάντησαν «ναί» σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτησι, εἶπαν ὅτι μπορούσαν τώρα νὰ κάνουν περισσότερα ψώνια καὶ νὰ μαζέψουν γιὰ τὶς προίκες τῶν κοριτσιῶν τους. Καὶ δύο ἀπ' αὐτὲς εἶπαν ὅτι μὲ τὶς οικονομίες ἀπ' τὸ μισθὸ τους κατορθώσαν νὰ πάρουν σπῆτι καὶ οἰκόπεδο ἀντίστοιχα.

Σ' αὐτὸ τὸ τμήμα ἐρωτήσεων δειχθῆκε ὅτι μόνο οἱ μισὲς περίπου ἐργάτριες αἰσθάνονταν ἐμπρακτὰ

ἐπιρρασιμένες ἀπὸ τὴν ἐπαγγελματικὴ τους ἀπασχόλησι, κι αὐτὸ κυρίως στὸν οικονομικὸ τομέα. Ἡ τάση γιὰ ἀνεξαρτησία ἦταν πιὸ σπάνια.

Στὸ στοιχεῖο αὐτὸ θὰ ἐπανεέλθουμε. Σὰ μετάβασι στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, γύρω ἀπὸ τὴν ἐπίδρασι τῆς δουλειᾶς στὶς οἰκογενειακὲς σχέσεις, παραθέτουμε τέλος τὴν ἐρώτησι ποῦ τέθηκε στὶς ἐλεύθερες καὶ ἀρραβωνιασμένες κοπέλλες (76), ἂν σκοπεύουν νὰ ἀφήσουν τὴ δουλειὰ τους μετὰ τὸ γάμο. 58% (44) ἀπάντησαν ὅτι θέλουν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴ δουλειὰ γιὰ νὰ ἀφοσιωθοῦν ἀπερίσπαστες στὸν ἄντρα καὶ στὰ παιδιὰ τους—ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς καὶ κοπέλλες ποῦ σὲ προηγούμενη ἀπάντησι εἶχαν ἐκφράσει ἰκανοποίησι καὶ θετικὲς ἐπιδράσεις στὴν προσωπικότητά τους ἀπ' τὴ δουλειὰ— 24 (32%) δὲν ἤθελαν νὰ τὴν ἀφήσουν καὶ 8 (10%) εἶπαν ὅτι ἡ ἀπόφασι αὐτὴ θὰ ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν οικονομικὴ τους κατάστασι καὶ τὴ θέλησι τοῦ ἀντρα.

3. Ἀπόψεις γύρω ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, τὶς ἐξοικογενειακὲς σχέσεις, τὸ γάμο

Στὸ προηγούμενο κεφάλαιο ἔχιν κάποια ἀναφορὰ στὴν ἐπίδρασι τῆς δουλειᾶς στὸν τρόπο ζωῆς τῶν ἐργατριῶν. Τώρα θὰ προσπαθίσουμε νὰ ἐρευνησουμε πῶς αὐτὸ τὸ νέο στοιχεῖο στὴ ζωὴ τῶν ἐργατριῶν, δηλαδὴ ἡ δουλειὰ τους, ποῦ σημαίνει στάσιμο τῆς παράδοσι καὶ (χωρὶς γάμο) συχνὴ ἐξοδό τους ἀπὸ τὴν πατρικὴ οἰκία, ἐπιρρασε τὶς σχέσεις μέσα στὴν οἰκογένεια, καθὼς καὶ τὶς ἀπόψεις τῶν ἴδιων τῶν γυναικῶν γύρω ἀπὸ τὸ γάμο, τὶς σχέσεις καὶ τὴν οἰκογένεια.

Σὲ 27 περιπτώσεις ὑπῆρχαν μέλη στὶς οἰκογένειες τῶν ἐργαζομένων γυναικῶν ποῦ ἔφεραν ἀντιρρήσεις ὡς πρὸς τὴν ἐξωσπιτικὴ τους αὐτὴ ἀπασχόλησι. Πρόκειται γιὰ τοὺς συζύγους καὶ τὶς μητέρες ἄκομα τῶν παντρεμένων (11) ποῦ θὰ προτιμοῦσαν νὰ ἔμειναν οἱ γυναικὲς-κόρες στὸ σπίτι νὰ προσέχουν τὰ παιδιὰ. Ὅμως ἡ οικονομικὴ ἀνάγκη ἦταν τελικὰ ὁ ἀποφασιστικὸς παράγοντας ποῦ ἐλάττωνε αὐτὴ τὴν ἀντίδρασι. Στὶς ἀνύπαντρες (12) καὶ τὶς ἀρραβωνιασμένες (5) οἱ γονεῖς καὶ οἱ ἀδερφοὶ δὲν συμφωνοῦσαν νὰ ἐργάζονται («τὰ κορίτσια τους»), κι αὐτὸ εἶτε γιὰ ἠθικὸς λόγους («τὸ κορίτσι πρέπει νὰ μείνει στὸ σπίτι») ἢ γιὰ νὰ μὴν κουράζονται οἱ κοπέλλες. Ἡ ἄποψι αὐτὴ φαίνεται νὰ μὴν ἔχει ἀλλάξει ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῆς I. Λαμπίρη, τὸ 1960. Καὶ τότε εἶχαν φέρει 32, ἀπὸ 124, οἰκογένειες ἀντίρρησι στὴ δουλειὰ τῶν κοριτσιῶν στὸ ἐργαστάσιον. Ὅπως ἄλλωστε ἀναφέραμε καὶ στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, σὲ 37 περιπτώσεις ὀδύκληρη ἡ οἰκογένεια εἶχε ἀποφασίσει τὴν εἰσοδο τῆς κοπέλλας στὸ ἐργαστάσιον.

Τὰ ἀκόλουθα ἀποτελέσματα τῶν ἐρωτήσεων γύρω ἀπὸ τὶς οἰκογενειακὲς σχέσεις μὲς ἕξιν στυλοῦς οἰκογενειακοὺς δεσμοὺς καὶ μεγάλο σεβασμὸ τῶν κοριτσιῶν πρὸς τοὺς γονεῖς τους. Στὴ σχετικὴ ἐ-

ρώτηση απάντησαν 73 ότι υπακούνε στους γονείς τους, 26 ότι άλλοτε υπακούνε και άλλοτε επιβάλλουν τη γνώμη τους («δεν πρέπει») και μία κοπέλα είπε ότι επιβάλλει τη γνώμη της· οι απαντήσεις των παντρεμένων αφορούσαν τις σχέσεις τους με τους γονείς πριν το γάμο.

Στην ερώτηση αν αισθάνονται μετά τη δουλειά πιο ανεξάρτητες από τον οικογένειά τους, απάντησαν 57% «ναί», 41% «όχι» και 2 δεν απάντησαν, 44 όμως από τις 57 που είπαν «ναί», εξήγησαν ότι έννουσαν μόνο οικονομική ανεξαρτησία.

Στην ερώτηση «Με ποίο μέλος της οικογένειας συνεννοείστε καλύτερα;», το μεγαλύτερο ποσοστό απάντησε «με όλους» (39%), 10 ανέφεραν την αδερφή, 9 τη μητέρα, 7 το αδερφό, και 10 γενικά τα αδέρφια τους.

Από αυτές τις απαντήσεις μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο σεβασμός που αισθάνονται τα κορίτσια απέναντι στον πατέρα τους, και που προωθείται από την πατριαρχική μορφή οικογένειας, φέρνει και μία απόσταση γιατί δεν αναφέρθηκε σε καμιά περίπτωση ο πατέρας σαν το πιο κοντινό μέλος.

Σ' αυτή την ερώτηση δεν έλαβαν μέρος οι παντρεμένες. Στην αντίστοιχη (έπίσης μόνο για ελεύθερες και άρραβωνιασμένες) «Με ποίο μέλος της οικογένειας έχετε τις περισσότερες διαφωνίες;» απάντησαν 42 (55%) με κανένα, 16 (21%) με τη μητέρα, 14 (18%) με τον πατέρα και 4 (6%) με την αδερφή.

Αντικείμενο των διαφωνιών με τους γονείς ήταν συνήθως ή τάση προς ανεξαρτησία μιάς μερίδας των κοριτσιών της μειοψηφίας, και κυρίως η καθυστέρηση της «αποκατάστασης» τους. Σε μερικές τέτοιες περιπτώσεις έναντιώνονταν οι κοπέλλες στη θέληση των γονιών τους και δεν δεχόντουσαν να παντρευτούν ένα διαλεγμένο απ' αυτούς γαμπρό. Διαφωνίες με τις μητέρες και τις αδερφές είχαν να κάνουν με το νοικοκυριό.

Στην ερώτηση «Τί κάνετε τον ελεύθερο χρόνο σας;» 33 (από αυτές 16 παντρεμένες) απάντησαν ότι ασχολούνται με το νοικοκυριό ή ψώνια και 9 (2 παντρεμένες) πρόσθεσαν σ' αυτά και την τηλεόραση. Άρα 42 συνολικά δήλωσαν ότι δεν βγαίνουν έξω, δεν διασκεδάζουν τις ελεύθερες ώρες τους. Από τις υπόλοιπες, 15 ασχολούντο με το νοικοκυριό και έβγαιναν, 13 (καμιά παντρεμένη) δεν ασχολούντο καθόλου με το νοικοκυριό και 30 σημείωσαν και τις τέσσερες απαντήσεις της ερώτησης αυτής. Οι ελεύθερες έβγαιναν συνήθως με φίλες ή συγγενείς βόλτα, για μπάνιο και σπανιότερα κινηματογράφο. Οι άρραβωνιασμένες δήλωσαν ότι έβγαιναν συχνά με τον μηνστήρα τους και οι λίγες παντρεμένες (6) που έβγαιναν είπαν ότι διασκεδάζαν συχνά με τους νεαρούς τους συζύγους. Οι νεαρές κοπέλλες ρωτήθηκαν αν χρειάζονταν άδεια από τους γονείς τους για να μπορούν να βγαίνουν. Στην προηγούμενη ερώτηση είχαμε διαπιστώσει ότι από όλες τις ανύπαντρες που

ρωτήθηκαν, 52 είχαν δηλώσει ότι βγαίνουν. Από αυτές, 44 παίρνουν άδεια από τους γονείς τους και 8 όχι. Οι πρώτες συμπλήρωσαν ότι συνήθως ελέγχονταν οι παρέες τους από τους γονείς και ότι τους επέβαλλαν δρισμένα χρονικά όρια. Όλα αυτά τα στοιχεία ένισχύουν τη θέση που προαναφέραμε, ότι δηλαδή οι δεσμοί στην οικογένεια είναι σφικτοί.

Κι όμως 54% όλου του δείγματος (από αυτές μόνο 2 παντρεμένες) απάντησαν ότι αισθάνονται πιο ελεύθερες μετά την εισοδό τους στο εργοστάσιο. 38% (από αυτές 19 παντρεμένες) δεν αισθανόντουσαν πιο ελεύθερες και 8 δεν απάντησαν. Είναι ξεκάθαρο ότι η μεγάλη πλειοψηφία των παντρεμένων γυναικών στην πρώτη ομάδα προέρχεται από τον παραδοσιακό προκαθορισμένο ρόλο της παντρεμένης γυναίκας. Το γεγονός της καθημερινής της εξέδου από το σπίτι είναι σαφές ότι έχει μόνο την έννοια της οικονομικής ανεξαρτησίας, ότι δεν είναι επιτρεπτό ούτε καν νοητό να αλλοιώσει τα ήθη της ελληνικής οικογένειας, και ότι αντίμετωπίζεται σαν κάτι αναγκαίο, αλλά προσωρινό.

Συνολικά 70 γυναίκες απάντησαν ότι έκαναν καινούργιες γνωριμίες μετά την εισοδό τους στο εργοστάσιο και 30 απάντησαν αρνητικά (από αυτές 15 παντρεμένες—όπως θίξαμε στην προηγούμενη παράγραφο). Σε 52 από τις περιπτώσεις της πρώτης ομάδας πρόκειται για φίλες με άλλους εργαζόμενους στο ίδιο εργοστάσιο, και 18 είχαν γνωριστεί και με άλλα άτομα εκτός εργοστασίου.

Οι ανύπαντρες ρωτήθηκαν αν είχαν κάποιο δεσμό με άντρα. Από τις 58, 40 απάντησαν «όχι» και 18 «ναί». Σ' αυτή την ερώτηση οι κοπέλλες έδειχναν κάποια αντίδραση, ή οποία κορυφωνόταν στην άμεσως επόμενη ερώτηση: «Πιστεύετε ότι είναι σωστό για μια κοπέλα να έχει ολοκληρωμένες σχέσεις πριν το γάμο;». Η ερώτηση αυτή τέθηκε σε όλες, και στις παντρεμένες. 66% απάντησαν «όχι», 29% ναι (από αυτές 4 παντρεμένες) και 5 δεν είχαν γνώμη. Κι όμως από διάφορες συζητήσεις μέσα στο εργοστάσιο άκουγόταν ότι πολλές κοπέλλες που είχαν απαντήσει αρνητικά είχαν σεξουαλικές σχέσεις, αλλά δισταζαν, δεν ήθελαν, ή φοβόντουσαν να το παραδεχθούν.

Δόθηκαν διάφορες εξηγήσεις για την άρνηση των προγαμιαίων σεξουαλικών σχέσεων. Οι συνηθέστερες: «δεν είναι σωστό», «είναι άμωρτα». Άρραβωνιασμένα κορίτσια έλεγαν ότι φοβόντουσαν μήπως τελικά ο γάμος δεν γίνει. Οι πιο νέες έδιναν συνήθως την απάντηση: «Για να χαρίσω το πολυτιμότερο δώρο, την αγνότητα, στον άντρα μου την πρώτη νύχτα του γάμου». Μερικές είπαν ότι δεν το θεωρούν άπαρηγόητο και άλλες είπαν ότι κάτι τέτοιο δεν θα το έκαναν ποτέ στους γονείς τους.

Βλέπουμε ότι σχεδόν από όλες τις απαντήσεις βγαίνει καθαρά ο φόβος για τις κοινωνικές συνέπειες. Μερικές κοπέλλες και μεγαλύτερες παντρεμένες έλεγαν: «Πρέπει να συγκρατείται η κοπέλα».

Οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀπαντήσεις δόθηκαν μὲ ἕνα φυσικὸ τρόπο καὶ σὰν οἱ κοπέλλες νὰ ἐνοιωθῶν ὅτι ἡ ἀπάντησή τους εἶναι αὐτονόητη. Αὐτὸ προέβγαι σαφῶς ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς ἀγνότη-
τας καὶ τῆς θρησκείας, μὲ τὶς ὁποῖες ἔχουν γαλου-
χηθεῖ αὐτοθρήα. Ἀντίθετα, ἐξηγήσεις ὅπως «ὡς
διαλυθεῖ ὁ δεσμός» ἢ «δὲν εἶναι σωστό» εἰδειχ-
αν τὸ δίλημμα ἀνάμεσα στὴν ἐπιθυμία ἀπὸ τὴ μιά πλευ-
ρά, καὶ τὴν κοινωνικὴ πίεση ἀπὸ τὴν ἄλλη. Σ' αὐτὸ
τὸ σημεῖο θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφερθοῦμε στὴν
ἐπιρροή τῆς ἐκκλησίας. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὰ στοι-
χεῖα μας, ἀπάντησαν ὅλες ἐκτὸς ἀπὸ μίαν εἰς πιστεύουν
στὸ Θεὸ καὶ προσεύχονται, 75% κάθε μέρα, 21% δταν
ἔχουν κάποιο πρόβλημα καὶ 3 πὶὸ σπάνια. Ἀκόμα
εἶπαν (17%) ὅτι πηγαίνουν κάθε βδομάδα στὴν ἐκ-
κλησία, 4 πὶὸ συχνά, 21% μίαν φορά τὸ μήνα, 53%
στὶς γιορτὲς καὶ 5% ποτὲ (ἀπὸ αὐτὲς 4 ἐπειδὴ δὲν
εἶχαν καιρὸ καὶ μ'α ἀπὸ πεποίθηση). Ἐπίσης ἀπὸ
τὰ 53% ποὺ πῆγαιαν σπάνια, οἱ περισσότερες εἶπαν
ὅτι κουράζονται πολὺ τὴ βδομάδα καὶ τὴν Κυριακὴ
ἤθελαν νὰ κοιμηθοῦν, ἢ ὅτι δὲν προλάβαιναν. Μπο-
ροῦμε λοιπὸν νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀποτε-
λέσματα, ὅτι ἡ θρησκεία ἐπιδρᾷ σημαντικὰ στὴ νοο-
τροπία αὐτῶν τῶν γυναικῶν. Καί, ὅπως ἀναφέραμε
στὸ κεφάλαιο I. A3, οἱ προγαμιαῖες σχέσεις ἀπαγο-
ρευοῦνται αὐτοθρήα, ἰδίως γιὰ τὴ γυναῖκα ποὺ ἀντιμε-
τωπίζεται ἀπὸ τὴν ἐκκλησία σὰν ἡ ἐνσάρκωση τῆς
ἀμαρτίας.

Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀκόλουθη φράση μιᾶς
ἀρραβωνιασμένης κοπέλλας, ἀπὸ τὶς 29 ποὺ ἀπάντη-
σαν καταφατικὰ καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτηση: «Ἐγὼ
δὲν τὸ βρῖσκω σωστὸ ἀλλὰ μοῦ τὸ ἐπιβάλλουν!».
Φαίνεται πὸς ἡ νοοτροπία ποὺ προαναφέραμε, ὅτι
δηλαδὴ ἡ εὐχαριστήση ἀπὸ τὴ σεξουαλικὴ πράξη
εἶναι μόνον γιὰ τὸν ἄντρα, εἶναι ριζωμένη πολὺ βα-
θιά. Κι ὅμως στὶς ὑπόλοιπες 28 καταφατικὰς ἀπαν-
τήσεις ὑπῆρχαν ἐξηγήσεις, ὅπως: «Εἶναι ὁμορφο
ἅμα ἀγαπιόνται οἱ δύο», «Πρέπει, γιὰ νὰ γνωρίζον-
ται καλύτερα», «Ναί, δταν σίγουρα θὰ παντρευτοῦν»,
καὶ σὲ τέσσερες περιπτώσεις: «Ναί, εἶναι φυσικὸ,
γιὰτὶ ὁ ἄντρας καὶ ἡ γυναῖκα ἔχουν τὶς ἴδιες σεξουα-
λικὰς ὁρμὲς!».

Στὴν ἐρώτηση αὐτὴ δὲν διαπιστώθηκε νὰ βραβεῖ
ὁ παράγοντας μύθοση σημαντικὸ ρόλο. Καὶ μπο-
ροῦμε νὰ κάνουμε τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ επαγγελματικὴ
ἀπασχόληση μέσα στὸ ἐργαστάσιο μόνον ἀμυδρὰ θὰ
μποροῦσε νὰ ἐπιρραεῖ τὴ νοοτροπία τῶν κορι-
τσιῶν πᾶνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα, καὶ γιὰτὶ ἡ παραδοσιακὴ
τάξη πραγμάτων διατηρεῖται μέσα σ' αὐτὸ, καὶ γιὰτὶ
οἱ παλιοὶ θεομοὶ καὶ τὰ ἦθη εἶναι πολὺ πιδ ἰσχυρὰ
ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐρεθίσματα πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύ-
θυνση. Αὐτὸ φαίνεται ἰδιαίτερα στὸ ὅτι πολλὰς
κοπέλλες ποὺ εἶχαν δεσμοὺς δὲν ἠέλησαν, φοβήθη-
θηκαν νὰ τὸ παραδεχτοῦν. Στὸ θέμα σὲξ θὰ ἐπανελ-
θοῦμε στὸ κεφάλαιο χειραφέτηση καὶ στὸ τελειω-
τικὸ συμπέρασμα. Μποροῦμε ὁμως ἤδη νὰ ὑποθέ-

σομε ὅτι αὐτὸς ὁ δισμός, ἡ ἐπιθυμία γιὰ ὁμαλὴ
σεξουαλικὴ ζωὴ ἀπὸ τὴ μιά, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ
ἀπαγόρευση μαζί μὲ τὸ φόβο μπροστὰ στὶς συνέπει-
ες, ἡ ἐνσυνείδητη ἀμαρτία καὶ τὸ ἀναγκαστικὸ
ψέμα, τὸ κρύψιμο καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τους τὸν ἑαυτὸ,
μόνον ζημιὰ μποροῦν νὰ προκαλέσουν στὴν ψυχο-
σύνθεση τῶν νεαρῶν κοριτσιῶν. Ἐπίσης ἐπιβεβαιώ-
νεται ἡ θέση ποὺ εἶχαμε ἀναφέρει, ὅτι οἱ μητέρες,
παρ' ὅλο ποὺ οἱ ἴδιες ἔχουν ὑποφέρει κάτω ἀπὸ τὸν
κοινωνικὸν καταναγκασμὸ, ἐξακολουθοῦν νὰ μεταδί-
δουν τὶς ἴδιες ἀρχὲς στὶς κόρες τους. Τοὺς λόγους
θὰ τοὺς δοῦμε καὶ ἀργότερα, ἀπὸ τὶς ἴδιες, ὅταν
μας μιλήσουν γιὰ τὸ πὼς σκέπτονται νὰ ἀναθρέψουν
τὰ παιδιὰ τους.

Μὲ μεγάλη ἐπιφύλαξη ὑποδέχτηκαν νέες καὶ μεγα-
λύτερες τὴν ἐρώτηση περὶ ἀντισυλληπτικῶν. Ἀπὸ
59 συνολικὰ γυναῖκες (24 παντρεμένες καὶ 25 ἀνύ-
παντρες ποὺ οἱ ἴδιες ἔχουν ὑποφέρει κάτω ἀπὸ τὸν
ἔθωσαν καμιά ἀπάντηση, 18 εἶπαν ὅτι «προσέχει ὁ
ἄντρας», χωρὶς νὰ δεῖξουν προθυμία νὰ προσδιο-
ρίσουν τὴν ἀντισυλληπτικὴ μέθοδο, καὶ 22 εἶπαν
ὅτι δὲν χρησιμοποιοῦν καμιά.

62% ἀπὸ τὶς ἀρραβωνιασμένες καὶ παντρεμένες
εἶχαν γνωρίσει τὸν ἄντρα ἢ μονηστῆρα τους ἀπὸ συν-
οικεῖσιο (5 ἀρραβωνιασμένες καὶ 21 παντρεμένες).
Ἀπὸ τὰ 38% ποὺ γνωρίστηκαν μόνες μὲ τοὺς συν-
τρόφους τῆς ζωῆς τους, ἦσαν 13 ἀρραβωνιασμένες
καὶ τρεῖς παντρεμένες. Βλέπουμε ὅτι τὸ ἔθωμο ἢ ὁ
θεομοὶ ἂν ἔθλωμε τοῦ συνοικεσίου, μὲ τὸν καιρὸ,
χάνει τὴ δύναμή του.

Στοὺς τρεῖς γάμους ἀπὸ ἔρωτα ὑπῆρχε καὶ μίαν
ἀπαγωγή. Οἱ γονεῖς τῆς νύφης δὲν ἤθελαν νὰ τὴν
παντρεύουν γιὰτὶ—κατὰ τὰ πατροπαράδοτα—δὲν
εἶχαν ἀκόμα «ἀποκατασταθεῖ» οἱ μεγαλύτερες ἀ-
δερφές.

Οἱ νεώτερες κοπέλλες εἶχαν γνωρίσει τοὺς ἀρρα-
βωνιαστικούς τους εἴτε στὸ ἐργαστάσιο (6 περιπτώ-
σεις), εἴτε σὲ πάρτυ. Ἀκόμα πολλὰς ἐλεύθερες κο-
πέλλες εἶχαν ἀναπτύξει δεσμὸ μὲ κάποιο νεαρὸ
ποὺ γνόρισαν στὴν Πειραικὴ.

50% ὅλων τῶν συζύγων ἢ ἀρραβωνιασμένων
ἦσαν ἐργάτες, 5% ἄρτορες, 30% ἐλεύθεροὶ επαγγελ-
ματίες, 5% συναξιοῦχοι καὶ 10% ὑπάλληλοι, 21%
εἶχαν τελειώσει κάποια ἐπαγγελματικὴ σχολή, 1
τὸ γυμνάσιο, 64% εἶχαν τελειώσει ἢ ἐπισκεφεῖ τὸ
δημοτικὸ καὶ 10% ἦσαν ἀναλφάβητοι.

Οἱ παντρεμένες γυναῖκες ρωτήθηκαν ἂν ὁ ἄντρας
τους τὶς βοηθεῖ στὸ νοικοκυριό. Ἡ ἴδια ἐρώτηση
τέθηκε καὶ σ' ὅλες τὶς ἀνύπαντρες κοπέλλες μὲ τὴ
μορφή: «Θὰ θέλατε νὰ σὰς βοηθεῖ ὁ ἄντρας σας στὸ
νοικοκυριό;» Ἐδῶ ἀπάντησαν 36% ναί, 56% ὄχι καὶ
8% ἂν ὑπάρχει ἀνάγκη, δηλαδὴ ἂν ἡ γυναῖκα εἶναι
ἐγκνος, ἀρρωστη, κτλ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ 56% πρέπει νὰ
ἐρευνήσομε ἀκριβέστερα τὸ 36% τῶν ναί. Γιὰτὶ
σχεδὸν ὅλες (ἐδῶ συμπεριλαμβάνονται ἀνεξίτηρα
καὶ οἱ 10 παντρεμένες ποὺ ἔδωσαν καταφατικὴ ἀπάν-

τηση), είτε συμπλήρωσαν μόνες τους, είτε το έννουσαν πάλι αυτόνομα και το εξέγησαν στη μικρή συζήτηση που ακολουθούσε, ότι άντρας μπορεί να βοηθάει στο νοικοκυριό, σε μερικές δουλειές, π.χ. να ψωνίζει, να κάνει μικρές επισκευές στο σπίτι, κτλ. "Όπως οι «θηλυκές» δουλειές, όπως το μαγείρεμα, πλυσίμο, κτλ., είναι αστηρά διαχωρισμένες από τον κόσμο του άντρα (βλέπε κεφ. ΙΑ 3).

Τα αποτελέσματα αυτής της έρωτησης είναι η εξέγηση για το ότι οι περισσότερες γυναίκες είχαν πεί ότι η δουλειά τις κουράζει υπερβολικά (βλέπε κεφ. ΙΒ4, διπλή επιβάρυνση). Γιατί αυτές οι γυναίκες ήταν υποχρεωμένες εκτός από το δαχτύρο στο εργοστάσιο να κάνουν και όλο το νοικοκυριό με ελάχιστη βοήθεια από τη μεριά του συζύγου. Και αν λάβουμε υπ' όψη ότι από τις 24 παντρεμένες, 6 είχαν μόνο ψυγείο, 4 ψυγείο και ηλεκτρική κουζίνα, 5 ψυγείο, κουζίνα και πλυντήριο και 9 δεν είχαν καμιά ηλεκτρική συσκευή, βοήθεια στο νοικοκυριό τους, είναι φυσικό η μεγαλύτερη τους επιθυμία να είναι να μπορούν να ξεκουραστούν. Αυτό το θέμα της τεράστιας επιβάρυνσης είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τα δύο άμεσα επόμενα κεφάλαια. Σαν τελευταία προβληματική αυτού του κεφαλαίου θα θέλαμε να αναφέρουμε τις προοπτικές των γυναικών για την ανατροφή των παιδιών τους. Η έρωτηση αυτή τέθηκε εκτός από τις παντρεμένες και στις ελεύθερες, γενικά.

Η έρωτηση ήταν: «Θα θέλατε να ανατρέψετε τα παιδιά σας όπως οι γονείς σας εσάς;»

Έδω απάντησαν 14% ναί και 86% όχι. Από τις 86, οι 36 στη διευκρινιστική έρωτηση: «Με ποιό τρόπο;» είπαν ότι έννοουσαν οικονομικά καλύτερα και 50 ότι θα ήθελαν να μεγαλώσουν τα παιδιά τους με καλύτερα οικονομικά μέσα και με μεγαλύτερη ελευθερία.

Για τις διακρίσεις μεταξύ αγοριών και κοριτσιών θα μιλήσουμε στο κεφάλαιο για το πρόβλημα της χειραφέτησής τους.

Έδω βλέπουμε όμως την επιθυμία των γονιών για ένα καλύτερο μέλλον των παιδιών τους. Και η συνηθέστερη φράση που συνοδεύει την απάντησή τους ήταν η εύχη: «Να μη γίνουν και αυτά εργατές!»

4. Προβλήματα που προξενεί ή δουλειά και συνδικαλισμός

Για τη σωστή επεξεργασία του θέματος αυτού, πρέπει να λάβουμε υπ' όψη τις πολιτικές συνθήκες την εποχή που έγινε η έρευνα. Και ξέρουμε ότι έπι δικτατορίας δεν υπήρχε στην Ελλάδα ελεύθερος συνδικαλισμός. Τα σωματεία είχαν διορισμένες διοικήσεις που χτυπούσαν ανέλεπτα όσους εργαζόμενους ήθελαν να αγωνιστούν για τα αλητήματά τους. Έτσι εξηγείται το ότι στην τελευταία έρωτηση του

έρωτηματολογίου: «Τί θα θέλατε να συμπληρώσετε σχετικά με τα προβλήματα της εργαζόμενης γυναίκας στην Ελλάδα;» απάντησε μόνο το 34% από τις γυναίκες που έλαβαν μέρος στην έρευνα. Στα δύο επόμενα κεφάλαια θα προσπαθήσουμε να έρευνήσουμε ποιοί άλλοι παράγοντες προκαλούν αυτή την έλλειψη ενδιαφέροντος: έδω θα παραθέσουμε έλλα τις απόψεις των εργατριών που απάντησαν. Έτσι δόθηκε συχνά η απάντηση: «Η γυναίκα δεν πρέπει να εργάζεται, ο χώρος δουλειάς της είναι το σπίτι και το νοικοκυριό», ή «Η δουλειά στο εργοστάσιο είναι πολύ σκληρή για τη γυναίκα», «Η δουλειά φέρνει διαφωνίες και προστριβές», και: «Η γυναίκα δεν πρέπει να δουλεύει γιατί γίνεται ανεξάρτητη»(!). Αντίθετα μερικά από τα νεαρά κορίτσια είπαν: «Είναι καλό να δουλεύει ή γυναίκα και να γίνεται κάπως ανεξάρτητη». Οι παντρεμένες τόνιζαν τη μεγάλη τους κόυραση και το πρόβλημα των παιδιών. Μία είπε ότι θα έπρεπε να μειωθεί το ώράριο εργασίας των γυναικών.

Το έρωτηματολόγιο περιείχε έρωτήσεις γύρω από συνδικαλισμό, και συγκεκριμένα την έρωτηση, αν τα προβλήματα που τους παρουσιάζονται μέσα στο εργοστάσιο τα λύνουν μόνες ή μέσω μιάς οργανώσης ή συνδικάτου. Από τις πρώτες συνεντεύξεις φάνηκε ότι ή έρωτηση αυτή δεν είχε νόημα, γιατί στο εργοστάσιο δεν υπήρχε καμιά δυνατοότητα δικαστικού διεκδικητικού άγωνα για την επίλυση των προβλημάτων. Μία εργάτρια δήλωσε ότι ήταν οργανωμένη σε συνδικάτο, 20 δεν έδωσαν καμιά απάντηση και οι υπόλοιπες είπαν ότι συνήθως μόνες τους έλυναν τα προβλήματα που τους παρουσιάζονταν στη δουλειά. Στα σοβαρά θέματα ζητούσαν τη βοήθεια και τη μεσολάβηση της κοινωνικής λειτουργού ή πήγαιναν οι ίδιες στο διευθυντή.

Όπως αναφέραμε ήδη στο κεφάλαιο ΙΙ Α4, ο μισθός των εργατριών κυμαίνονταν από 3.500 - 4.000 δρχ. 50% των εργατριών είπαν ότι τα χρήματα δεν τους έφταναν (ανάμεσα τους 15 παντρεμένες), 27% είπαν «έτσι κι έτσι» (9 παντρεμένες) και 23 εργάτριες δήλωσαν ότι ο μισθός του εργοστασίου ήταν άρκετος (σ' αυτή την κατηγορία όλες άνυπαιτες). Όπως φάνηκε ήδη από τα στοιχεία του κεφαλαίου ΙΙ Β2, σχεδόν όλα τα έλεύθερα κορίτσια δούλευαν για να μαζέψουν την προίκα τους. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί ότι πολλά από αυτά ήταν ευχαριστημένα από το μισθό τους, γιατί είναι φανερό ότι δεν λάβαν μέρος στα καθημερινά έξοδα και δεν ήξεραν ποιές είναι οι απαραίτητες οικονομικές ανάγκες μιάς οικογένειας. Αντίθετα οι παντρεμένες, που βοηθούσαν με το μισθό τους, τόνιζαν τις τεράστιες οικονομικές τους δυσκολίες (πράγμα που ήταν ή βασική αίτια για την παρουσία τους στο εργοστάσιο και την καθημερινή τους ταλαιπωρία—όπως έλεγαν οι ίδιες).

Αλλά ήταν τα στοιχεία που μπόρεσα να συγκεντρώσω από τις ίδιες τις γυναίκες σχετικά με τα προ-

βλήματα ποῦ ἀντιμετώπιζαν μὲ ἀφορμὴ τῆ δουλειᾶ. Ὅμως τὸ κεφάλαιο αὐτὸ δὲν σταματᾷ ἐδῶ. Στὴ εἰσαγωγικὰ κεφάλαια τοῦ δευτέρου μέρους εἶχα ἀναφερθεῖ στὴ μεταχείριση τῶν ἐργατριῶν, σύμφωνα μὲ τὴ μέθοδο τῆς προσωπικῆς παρατήρησης. Καί, σὲ ἰδιαίτερες συνομιλίες, μερικές ἐργάτριες ποῦ εἶχαν ἐκφράσει μεγάλα παράπονα καὶ θυμὸ γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ποῖο τοὺς φέρονταν οἱ ἀνώτεροι. Ἔτσι θὰ μπορούσαμε, στὸ σημεῖο αὐτὸ, νὰ κάνουμε τὴν ὑπόθεση ὅτι δὲν ἦσαν μόνο οἱ πολιτικές συνθήκες καὶ ὁ κρατικὸς ἐλεγχὸς τοῦ συνδικαλισμοῦ ποῦ φόβιζε τὴς ἐργάτριες. Πιστεύω ὅτι τὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, ἀν λάβουμε ἐπίσης ὑπ' ὄψη ὅτι, ὅπως προαναφέρθηκε στὸ κεφάλαιο γύρω ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῆς δουλειᾶς καὶ τὴς πρῶτες δυσκολίες, παρ' ὅλες τὶς ἐνοχλήσεις ποῦ εἶχαν ἀναφερθεῖ (θόρυβος, νυχτερινὴ βάρδια, κτλ.), 69 ἀπὸ τὶς 100 ἐργάτριες εἶχαν δηλώσει ὅτι ἡ δουλειὰ τὶς ἱκανοποιεῖ. Ἐδῶ βρίσκεται ἴσως καὶ κάποια ἀδυναμία, ἀπουχία ἴσως αὐτῆς τῆς ἔρευνας, τὸ ὅτι δὲν μπόρεσε δηλαδὴ νὰ ἐπικυρώσει τὰ προαναφερθέντα στοιχεία μὲ μαρτυρίες τῶν ἰδίων τῶν ἐργατριῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως πιστεύω ὅτι στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς ἐμπειρικῆς ἔρευνας καὶ τῆς περιορισμένης παραμονῆς τῆς συνεντεύκτριας μέσα στὸ ἐργοστάσιο καὶ τὸ περιβάλλον τῶν γυναικῶν, ἀντικειμενικὰ δὲν δινόταν ἡ εὐκαιρία γιὰ μεγαλύτερη ἐμπιστοσύνη ἀπὸ μέρους τους καὶ γιὰ ἐκμυστηρεύσεις ποῦ θὰ ἐβασίζαν ἴσως σὲ κίνδυνο τὴν καθημερινὴ τους σιγουριά. Τὸ ἴδιο φαινόμενο εἶχε ἄλλωστε παρουσιαστεῖ καὶ στὶς ἐρωτήσεις γύρω ἀπὸ δεσμοὺς καὶ σεξουαλικές σχέσεις, ὅπου ὑπερίσχυε, ἐκτός ἀπὸ τὸ φόβο γιὰ τὶς κοινωνικὲς συνέπειες (ἐδῶ φόβος προστάει στὸ κράτος γενικὰ καὶ ἀπειλὴ τῆς ἀπόλυσης), καὶ ἡ ντροπὴ γιὰ τὴ διάπραξη μιᾶς ἀπαγορευμένης πράξης. Πιστεύω ὅτι τὰ δύο αὐτὰ σημεῖα ἔχουν μεγάλη σημασία γιὰ τὰ γενικὰ μᾶς συμπεράσματα. Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο θὰ ἐξετάσουμε τὴν πολιτικὴ συνείδηση τῶν γυναικῶν (θέμα ποῦ θὰ συνδεθεῖ ἄμεσα μὲ τὴ διάθεσή τους γιὰ συνδικαλιστικούς ἀγῶνες καὶ ποῦ θὰ μᾶς φωτίσει ἴσως περισσότερο σ' αὐτὴ τὴν προβληματικὴ) καὶ τὸ ἐπίσης ἄμεσα σχετικὸ θέμα τῆς καθημερινῆς τους ἐνημέρωσης.

5. Ἐνδιαφέροντα καὶ πολιτικὴ

Ἡ ἐρώτηση ἦταν: «Σὰν γυναίκα πιστεύετε ὅτι μπορεῖτε νὰ παίξετε ἓνα ρόλο στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδας;» Σύμφωνα μὲ τὰ ὅσα εἶπαμε γιὰ τὶς πολιτικὲς συνθήκες, στὴν ἐρώτηση αὐτὴ θὰ περίμενε κανεὶς σὰν ἀντίδραση δείγματα φόβου καὶ κάποιο δισταγμὸ γιὰ ὑπεκφυγὴ. Κι ὅμως, μετὰ τὴν ἐρώτηση, οἱ περισσότερες γυναῖκες ἔδειχναν μὴ κάποια ἀμηχανία μαζὶ μὲ ἀπορία: «Ἐγώ, μὰ πῶς, ἐγὼ εἶμαι γυναίκα!»... Τὰ ἀποτελέσματα ἐδῶ ἦσαν: 56% «ὄχι», 29% «ναί» καὶ 15% «δὲν ξέρω». Ἀς τὰ ἀναλύσουμε:

Ὅλες σχεδὸν οἱ γυναῖκες ἀθόρμητα ἔδιναν τὴν ἀπάντηση «ὄχι» ἢ «δὲν ξέρω». Ἀπὸ μιὰ μικρὴ συζήτηση ποῦ ἀκολουθοῦσε τῆς διευκρινιστικῆς μου ἐρώτησης κατάλαβα ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ «ὄχι» στὰ πολιτικὰ καταλάβαιναν τὸ «δικαίωμα τοῦ ἐκλέγεσθαι», δηλαδὴ τὸ νὰ γίνουν πολιτικοί. Μερικὲς μόνες τους ἔλεγαν ὅτι δὲν καταλαβαίνουν τὴν ἐρώτηση. Ἔτσι ἦταν ἀπαραίτητο νὰ δίνεται μιὰ ἐξήγηση, δηλαδὴ ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ «ὄχι» στὰ πολιτικὰ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ καταλαβαίνουν μόνο τὸν ἐνεργητικὸ, ὅπως ἔκαναν, ἀλλὰ καὶ κάθε συμμετοχὴ τους στὴν κοινωνικὴ ζωὴ, ὅπως τὸ νὰ ἐκφράσουν ὑπεύθυνα μὴ γνώμη, καὶ κυρίως μὲ τὴν ψήφο τους στὶς ἐκλογές.

Μετὰ ἀπὸ τὴν ἐξήγηση αὐτὴ ἰσχύει τὸ ἀποτέλεσμα: 29 «ναί» (σὲ 10 περιπτώσεις ἀπὸ αὐτὲς ἡ ἀπάντηση εἶχε δοθεῖ χωρὶς διευκρίνηση). Στὴ συνέχεια, τέθηκε ἡ ἐρώτηση: «Ἄν ναί, μὲ ποῖο τρόπο;» καὶ «Ἄν ὄχι, γιατί;» Στὶς 10 ἀπὸ τὶς περιπτώσεις τοῦ «ναί», ποῦ ὅπως εἶπαμε εἶχαν ἄμεσως δώσει τὴν ἀπάντησή τους, ἀκολουθοῦσε ἡ συμπλήρωση: «Ὅταν μὲ χρειαστεῖ ἡ πατρίδα θὰ κάνω τὸ πᾶν», «Γιὰ τὴν Ἑλλάδα θὰ τὰ ἔδωκα ὅλα» καὶ κυρίως: «Ἄν γίνει πόλεμος θὰ θυσιασθῶ». Οἱ 56 ποῦ εἶτε ἄμεσως εἶτε μετὰ τῆς διευκρίνησης εἶχαν ἀπαντήσει «ὄχι» πρόσθεταν ἐξηγήσεις, ὅπως: «Εἶμαι γυναίκα!» (αὐτόνοητο ὅτι ἀποκλείει τὴν συμμετοχὴ στὰ κοινά), «Ἄν ἔχω δύναμη», «Ἡ πολιτικὴ εἶναι γιὰ τοὺς ἄντρες», καὶ ἄλλα παρόμοια. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διήγηση μιᾶς γυναικας, ἡλικίας 50 περίπου ἐτῶν, ποῦ θυμόταν πῶς στὸ δημοτικὸ σχολεῖο ὁ δάσκαλος τοῦς ἔλεγε: «Παιδιά, ἂν θέλετε νὰ ζήσετε ἡσυχία στὴ ζωὴ σας, νὰ μὴν ἀνακατευόμαστε μὲ τὰ πολιτικὰ!» Πολλὲς γυναῖκες εἶπαν ὅτι ἡ πολιτικὴ δὲν τὶς ἐνδιαφέρει καθόλου. Χαρακτηριστικά: «Καὶ ποῦ ψηφίζω τὸ κάνω μόνο ἐπειδὴ εἶναι υποχρεωτικό...» Στὴν ἐρώτηση: «Σὲ ποιά κοινωνικὴ τάξη τοποθετεῖτε τὸν ἑαυτό σας;», 39% ἀπάντησαν ὅτι δὲν τὸ εἶχαν σκεφθεῖ, 22% «στὴ μέση» (ἀνάμεσα σ' αὐτὲς 7 ἀπὸ τὶς ὑπαλλήλους τῶν γραφείων), 25% «στὸ σύνολο» (5 ἐργαζόμενες στὰ γραφεῖα) καὶ 14% εἶπαν «στὴν ἐργατικὴ τάξη».

Τὰ ἀποτελέσματα αὐτῶν τῶν δύο ἐρωτήσεων δὲν ἀρῶνουν περιθώρια ἀμφιβολιῶν γιὰ τὴ χαλάρη πολιτικῆς συνείδησης τῶν ἐργατριῶν ποῦ ἔλαβαν μέρος στὸ ἐρωτηματολόγιο. Ἀς μὴ ἐπιτραπεῖ μάλιστὰ στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὸ αὐστηρὰ περιθώρια τῆς ἀντικειμενικότητας, ποῦ ἐπιβάλλει ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, καὶ νὰ χρησιμοποιηθῇ μὴ ἐκφραση ποῦ περιεχει «ἀξιολόγηση», δηλαδὴ νὰ ἰσχυρισθῶν ὅτι ἡ πολιτικὴ συνείδηση τῶν ἐργατριῶν —στὸ μέτρο ποῦ μπορούμε μὲ βάση τὸ δείγμα τῶν 100 γυναικῶν νὰ βγάλουμε γενικὰ συμπεράσματα— βρίσκεται σὲ ἀπογοητευτικὴ κατάσταση. Βέβαια γιὰ νὰ δεχθῶμε τὸν ἰσχυρισμὸ ἐν-ὄψ. προϋπόθεση εἶναι νὰ δεχθῶμετε ὅτι ἡ συμμετοχὴ ὁλῶν τῶν πολιτῶν μιᾶς χώρας στὰ κοινὰ πρέπει νὰ εἶναι στόχος

κάθε πραγματικής δημοκρατίας, και ότι αποτελεί βασική προϋπόθεση για την πρόοδο της χώρας και την εξέλιξη και χειραφέτηση των άτόμων.

Και όσον αφορά τους παράγοντες, που είναι υπεύθυνοι για τον χαμηλό αυτό βαθμό ανάπτυξης της πολιτικής συνείδησης των Έλληνίδων εργατριών, θα ήθελα να διατυπώσω—και να αιτιολογήσω άμεσα μετά—τη θέση, ότι το δικτατορικό καθεστώς δεν είναι ο μόνος, ίσως ούτε καν ο καθοριστικός παράγον. Έκτος από τις 15 άποχές στην πρώτη έρώτηση (που ένδεχόμενα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν σαν έμμεσες ύπεκφυγές, όπου ο φόβος του καθεστώτος θα ήταν ο υπεύθυνος παράγων), ή πλειοψηφία των γυναικών άπάντησε ξεκάθαρα. Είδαμε ότι όσες άπάντησαν άμεσα καταφατικά (έκτος από δύο, που άπλά είχαν πεί ότι θέλουν να συμμετέχουν και να λένε τη γνώμη τους), είχαν στο μυαλό τους την «αέλινοχριστιανική» έθνικιστική άποψη, όπως τη μαθαίνουμε στα σχολεία, και καμιά συνειδητή έννοια συμμετοχής του πολίτη στα κοινά. Όσες δε άπάντησαν άρνητικά, φάνηκε ότι είχαν βαθιά ριζωμένη την παραδοσιακή άποψη, «ή γυναίκα για το σπίτι» και μακριά από κάθε κοινωνικοπολιτική ζωή.

Το πρόβλημα λοιπόν της διαμόρφωσης πολιτικής συνείδησης των γυναικών δεν μπορεί να εξετασθεί μόνο με ένα «στενό» και «στιγματώ» κριτήριο, όπως το καθεστώς της έπταετίας, αλλά είναι στενά συνδεδεμένο με την κοινωνικοοικονομική δομή της νεώτερης Ελλάδας και την άνάλογη ένταξη της γυναικας μέσα σ' αυτήν. Η θέση αυτή θα συζητηθεί διεξοδικά στο άμεσα επόμενο κεφάλαιο που διαπραγματεύεται το πρόβλημα της γυναικείας χειραφέτησης.

Παρόμοιο με τη στάση τους άπέναντι στα πολιτικά ήταν και το ένδιαφέρον τους για την καθημερινή πληροφορόρηση. Σε έρώτηση τι ένδιαφερόντα έχουν, 48% είχαν ήδη άπάντησει ότι δεν έχουν κανένα ένδιαφέρον (ανάμεσα τους 20 παντρεμένες, όπου είναι φανερό ότι ή διπλή επιβάρυνση δουλειά-οικοκυριό δεν τους άφηνε χρόνο για καμιά άλλη άπασχόληση), 18% είχαν δηλώσει κέντημα, 22% εκδρομές, ποδήλατο, κολύμπι, 6% χορό και μουσική, 4% συλλογή γραμματοσήμων και 2(!) τηλεόραση και διάβασμα. Έτσι στη σχετική έρώτηση 53% δήλωσαν ότι δεν διαβάζουν έφημερίδες. Από αυτές 6 γυναίκες δεν ήξεραν άνάγνωση και από τις υπόλοιπες, οι περισσότερες συμπλήρωσαν ότι δεν προλάβαν, δεν είχαν καιρό να άσχοληθούν με την έφημερίδα. Από τις 47 που διάβάζαν έφημερίδα, δύο από τις ύπαλληλούς στα γραφεία δήλωσαν μία συγκεκριμένη έφημερίδα που παρακολουθούσαν καθημερινά, και μάλιστα τη Βραδυνή, και άφου άπαγορευτήκε αυτή, την Απογευματινή και αντίστοιχα τα Νέα. Οι περισσότερες είπαν ότι «ρίχνουν μία ματιά σε όποια βρεθεί στα χέρια τους». Και δεν κατορθώθηκε

να βγούν στοιχεία για συγκεκριμένες προτιμήσεις στα θέματα της έφημερίδας. Όσον άφορά τα περιοδικά, 30% δήλωσαν ότι δεν διαβάζουν, κι αυτό είτε πάλι γιατί δεν έβρισκαν καιρό, ή γιατί δεν μπορούσαν να ξοδέψουν χρήματα για να τα αγοράσουν. Από τα 70% που διάβάζαν περιοδικά, 17% (12 γυναίκες) δήλωσαν ειδησεογραφικά περιοδικά, δηλαδή Ταχυδρόμο και Έπίκαιρα, 69% (48 γυναίκες) τυπικά γυναικεία περιοδικά (λιγότερο τη Γυναίκα και πολύ περισσότερο Φαντάζιο, Ντομινό, Βεντέτα, κτλ.), 6% (4) και τα δύο είδη, και τέλος 8% (6) διάβάζαν εκκλησιαστικά φυλλάδια και το περιοδικό που εξέδιδε ή «Παιρατική-Πατραϊκή».

Είδαμε σ' αυτό το κεφάλαιο ότι ή πολιτική κατάρτιση και πληροφορόρηση των γυναικών, και αντίστοιχα ή πολιτική τους συνείδηση, βρίσκονται σε πολύ χαμηλό επίπεδο. Το γεγονός αυτό συνδέεται άμεσα με το μικρό ποσοστό προβληματισμού πάνω στα γενικότερα προβλήματα της εργαζόμενης γυναικας, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, και με το βαθμό χειραφέτησης της, πρόβλημα που θα αναλύσουμε άμεσα.

6. Η συνείδηση της γυναικείας φύσης και το πρόβλημα της χειραφέτησης

Όλες οι γυναίκες ρωτήθηκαν πώς βλέπουν τον έαυτό τους άπέναντι στους άντρες. 53% άπάντησαν «κατώτερο» (17 παντρεμένες), 35% «ίσο» και μία (παντρεμένη) «άνώτερο». Η έρώτηση αυτή τέθηκε με την έννοια της γενικής τους άποψης πάνω σ' αυτό το θέμα. Οι περισσότερες από τις 53, που έφροθον τις γυναίκες κατώτερες από τους άντρες, πρόσθεταν: «Ό άντρας είναι άντρας», ή «Ό άντρας είναι ή δυνατότερος», αλλά στην επόμενη έρώτηση, «Γιατί το πιστεύετε αυτό;» δεν ήταν σε θέση να δώσουν μία εξήγηση. Μπορούμε να συγκρίνουμε τις αντιδράσεις σ' αυτή την έρώτηση μ' αυτές που συνόδευαν την έρώτηση γύρω από τις σεξουαλικές σχέσεις. Κι έδώ μπορούμε να πούμε ότι ο αυτόνοπος τρόπος, που δόθηκαν αυτές οι άπαντήσεις, βασίζεται τόσο γερά στο περιεχόμενο της κοινωνικοποίησης των γυναικών αυτών, σύμφωνα με τις παραδοσιακές άξίες, ώστε ποτέ δεν μόρεσαν να άναρωτηθούν μήπως τα πράγματα θα μπορούσαν να ήταν κάπως διαφορετικά. Η παραδοσιακή σχέση: άντρας άνωτερος-γυναίκα κατώτερη, φαίνεται ότι άποτελεί γι' αυτές μιá κοινωνική πραγματικότητα.

Το γεγονός αυτό, ότι ή πλειοψηφία των εργατριών πίστευε ότι οι γυναίκες είναι από τη φύση τους κατώτερες από τους άντρες, άποτελεί εξήγηση για την άπάντηση στην παρακάτω έρώτηση: «Αισθάνεστε τον έαυτό σας άδικημένο άπέναντι στους άντρες συναδέλφους σας;» Έδω άπάντησαν 90% «όχι» και 10% «ναί!» Από τις 10 που είπαν ναί, οι 6 ήταν ύπάλληλοι στα γραφεία. Βλέπουμε λοιπόν ότι από

88 ἐργάτριες μόνο 4 εἶχαν κάποιο αἰσθημα ἀδικημένου ἀπέναντι στοὺς ἄντρες. Γιὰ τίς ἐπιστάτριες καὶ τὰ κορίτσια τοῦ κοντροῦλ θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ συναίσθημα εὐθύνης ποὺ τοὺς ἔδινε τὸ εἶδος τῆς δουλειᾶς τοὺς τοὺς πρόσθετε τὴ σιγουριά αὐτῆ. Ὁμοῦς ἡ πεποίθησις τῶν ἀπλῶν ἐργατριῶν ὅτι δὲν ἀδικοῦνται—μέσα σ' ἓνα ἐργοστάσιο ποὺ βασιζέται στὰ δικά τους γυναικεῖα χέρια—δταν ὁ μισθὸς τους εἶναι πολὺ πιὸ χαμηλὸς ἀπὸ αὐτὸν τῶν ἀντρῶν ἐργατῶν, μᾶς δείχνει ὅτι ὅπως στὴν οἰκογένεια καὶ στὴν κοινωνία ἔχουν δεχθεῖ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή ποὺ γεννήθηκαν τοὺς ἄντρες σὰν ἀρχηγοὺς, ἔτσι ἀποδέχονται καὶ τὴ θέση τους μέσα στὸ ἐργοστάσιο. Ὁ ἄντρας, προϊστάμενος - τμηματάρχης - διευθυντῆς ποὺ στὸ χῶρο δουλεῖται ἀντικαθιστᾷ τὸν πατέρα, σύζυγο, ἀδερφὸ ἢ γυναικα, ὑπὸ τίς διαταγὰς καὶ τὴ δικαιοδοσία του: αὐτὴ εἶναι ἡ «κανονικὴ» τάξη πραγμάτων. Καὶ τὸ πολὺ σοβαρότερον στοιχεῖο σὲ αὐτὲς τίς ἀπαντήσεις εἶναι ὅτι τὸ ποσοστὸ τῶν ἐργατριῶν ποὺ ἀπάντησαν ὅτι δὲν εἰσθάνονται ἀδικημένες ἀπέναντι στοὺς ἄντρες ἐργαζόμενοι εἶναι κάτι λιγότερον ἀπὸ διπλὸ ἀπὸ τὸ ποσοστὸ αὐτῶν ποὺ ἔβλεπαν τίς γυναῖκες κατώτερες ἀπὸ τοὺς ἄντρες. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι καὶ οἱ κοπέλλες, ποὺ πιστεύαν στὴν ἰσότητα τῶν δύο φύλων, τελικὰ δεχόντουσαν κι αὐτὲς τίς ὑπάρχουσες σχέσεις, ὑποσυνειδήτα ἢ ὄχι. Στὴν ἀμέσως ἐπόμενη ἐρώτησι, ἂν ἡ δουλειὰ εἶχε ἀλλάξῃ τὴ θέση τους ἀπέναντι στοὺς ἄντρες, ἀπάντησαν 50% (ναὶ), καὶ πρόσθεσαν ὅτι ἡ δουλειὰ τοὺς ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ καλυτερέψουν τὴν οἰκονομικὴ κατάστασι τῆς οἰκογένειας, κι ἔτσι βελτίωναν τὴ θέση τους ἀπέναντι στοὺς ἄντρες. Ἀπὸ αὐτὲς οἱ 11 ἦσαν παντρεμένες. Κι ὅμως σ' αὐτὲς ποὺ ἔβλεπαν τοὺς ἄντρες ἀνάτερος, συγκαταλέγονταν 17 ἀπὸ τίς 24 παντρεμένες. Εἶναι περίεργον, γιατί—ὅπως οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς ἴδιες δήλωσαν—ἐκτός ἀπὸ τὸ ὅτι αἰσθάνονταν τὴν ἀλλαγὴ τῆς θέσης τους ἀπέναντι στὸν ἄντρα πρὸς τὸ καλύτερον, ξέρουμε ὅτι μόνες τους ἔκαναν καὶ ὅλη τὴ δουλειὰ τοῦ σπιτοῦ καὶ εἶχαν ὅλη σχεδὸν τὴν εὐθύνη τῶν παιδιῶν. Μᾶλλον ὅμως ὁ χαρακτηρισμὸς «περίεργον» δὲν ταιριάζει. Ἀπλὰ, παρ' ὅλες τίς ἀλλαγὰς ποὺ ἐπέφερε ἡ δουλειὰ στὴν οἰκογένεια—ὅπως οἱ ἴδιες τόνιζαν—«ὁ ἄντρας ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἄντρας» καὶ ἡ διπλὴ κούρασι τῶν γυναικῶν ἦταν κάτι ἀπόλυτα φυσικὸ, ἐνῶ μιὰ ἐνεργὸς συμμετοχὴ τοῦ ἄντρα στὸ νοικοκυριὸ φαινόταν ἀδιανόητη.

Διαφορετικὴ εἶναι ἡ κατανομὴ σύμφωνα με τὴν ἡλικία καὶ τὴν οἰκογενειακὴν κατάστασι αὐτῶν ποὺ ἔβλεπαν τὸν ἐαυτὸ τους ἴσο με τοὺς ἄντρες. Ἀπὸ τίς 35, τὰ 28% ἦσαν παντρεμένες καὶ μεγαλύτερης ἡλικίας καὶ τὰ 72% ἦσαν ἀνύπαντρα νέα κορίτσια. Αὐτὸ δείχνει μιὰ τάσι χειραφέτησις στὶς πιὸ νέες. Ὁμοῦς ἡ ἀντίφασις ποὺ ξεπηδαίει ἀπὸ τὸ ὑποσυνειδητὸ τους σχετικὰ με τὴν καθημερινὴ ζωὴ, ὅπως εἶδαμε πρὶν, καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ ὅλα

τὰ νέα κορίτσια, 36 ἔβλεπαν τίς γυναῖκες κατώτερες, 31 ἴσες, καὶ 9 δὲν ἔβλεπαν καμιά ἀπάντησι, μᾶς δέχονται ὅτι ἀκόμα καὶ στὶς νέες ἡ τάσι αὐτὴ εἶναι ἀδύνατη καὶ ἡ παράδοσις καὶ ἡ κοινωνικὴ πραγματικότης ὑπερισχύουν. Ἡ μικρὴ συζήτησις με τίς κοπέλλες ποὺ πιστεύαν στὴν ἰσότητα, ἔδειξε ὅτι αὐτὰ τὰ κορίτσια αἰσθανόντουσαν ἐλλειψὴ σιγουρίας. Ἀπὸ τὴ μιὰ θέλαν νὰ φέρονται σὰν ἰσότητες καὶ σὰν «ἴσες πρὸς ἴσους», ἀπὸ τὴν ἄλλη διαπίστωναν ὅτι αὐτὸ ἦταν πολὺ δύσκολον, λόγω τῶν κοινωνικῶν δομῶν. Ἐξ ἄλλου, ὁ «ἄντρας»—φίλος, ἀρραβωνιαστικὸς, σύζυγος ἢ πατέρας—εἶναι σαφῶς ἀνασταλτικὸ ρόλον στὶς ἀπελευθερωτικὰς τάσεις. Καὶ ἡ καταπίεσις αὐτῆς κάποιας ἀνεξαρτησίας τῶν κοριτσιῶν πετύχαινε τίς περισσότερες φορές, γιατί ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία—πὸσο μᾶλλον στὴ μικρὴ κοινότητα ποὺ ἀποτελεσε τὸ χῶρον τῆς ἔρευνας—θέλει τὴ γυναῖκα ἄμεσα ἐξαρτημένη ἀπὸ τὸν ἄντρα καὶ τὴν προετοιμάζει γι' αὐτὸ τὸ ρόλον. Κι ἔτσι οἱ κοπέλλες ἤξεραν ὅτι μόνες τους δὲν θὰ μπορούσαν νὰ τὰ βγάλουν πέρα. Ἀκόμα κι ἂν τὸ ἤθελαν καὶ μπορούσαν νὰ συνειδητοποιήσουν τίς δυνάμεις τους καὶ νὰ βασιστοῦν σ' αὐτὰς, ἤξεραν ὅτι ἡ κοινωνία δὲν θὰ τοὺς ἐπέτρεπε ποτέ νὰ ξεφύγουν, ἀλλὰ θὰ τίς τιμωροῦσε ἀμελιχτα. Ἐτσι οἱ περιστάσεις ἀνάγκαιζαν κι αὐτὲς τίς νέες κοπέλλες νὰ υποταχτοῦν στοὺς ἄντρες τους, με τὴν προοπτικὴ ἴσως νὰ ἀποκτήσουν κάποια ἀνεξαρτησία στὴν προσωπικὴ τους σχέση καὶ στὴν οἰκογένειά τους. (Ἐξίξει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι μερικὲς κοπέλλες ἀπὸ αὐτὰς, ποὺ ἀρχικὰ εἶχαν δεχθεῖ νὰ λάβουν μέρος στὴν ταινία ποὺ ἀναφέρεμε, ἀναγκασθόντουσαν νὰ τὸ ματαιώσουν μετὰ τὴν ἀπαγόρευσι τοῦ ἀνάλογου ἄντρα—συνήθως ἀρραβωνιαστικοῦ.)

Ἡ στάσι αὐτῆ τῶν γυναικῶν πάνω στὸ πρόβλημα τῆς θέσης τους ἀπέναντι στοὺς ἄντρες ἐνισχύθηκε με τίς ἀπόψεις τους γιὰ τὴν ἀνορθρὴ ποὺ σκόπευαν νὰ δώσουν στὰ παιδιὰ τους. Στὴν ἐρώτησι ἂν θὰ ἀνάτρεφαν τὰ κορίτσια τους διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ ἄγρια, παρουσιάσθηκε πάλι τὸ φαινόμενον τῆς αὐτονόητης ἀντίληψις γιὰ τοὺς διαφορετικὸς ρόλους τῶν δύο φύλων, καὶ μάλιστα με ἓνα νέο, χαρακτηριστικὸ στοιχεῖον. Ἀρχικὰ οἱ περισσότερες γυναῖκες ἀπαντοῦσαν ἀρνητικὰ. Μετὰ ἀπὸ μικρὴ συζήτησις ὅμως ἀποδειχνόταν ὅτι ἐννοοῦσαν πὼς δὲν θὰ πρόσφεραν τὰ ἴδια οἰκονομικὰ ἐφῶδια σ' ὅλα τὰ παιδιὰ τους. Δηλαδὴ εἶχαν ἀκόμη στὸ μυαλὸ τους τὴν παλιὰ ἐλληνικὴ συνήθεια (ποὺ τελικὰ δὲν εἶναι καὶ τόσο παλιὰ, ἀφοῦ ἐφαρμόζετα σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς Ἑλλάδος ἀκόμα καὶ σήμερον) ποὺ, σύμφωνα μ' αὐτὴ, τὰ προνόμια τῶν ἀγοριῶν στὴν οἰκογένεια ἔφταναν σὲ τέτοιον σημεῖον, ὥστε τὰ κορίτσια ἀκόμα καὶ νὰ τρέφοναι χειρότερα. (Ἡ ἴδια ἀντίληψις, σχετικὰ με τὴ μόρφωσι, ἐπικρατεῖ πλατῖα διαδεδομένη ἀκόμα σήμερον.) Ἀφοῦ ξεκαθαρίσταν αὐτὸ τὸ σημεῖον, ὅλες σχεδὸν οἱ γυναῖκες δήλωναν ὅτι δὲν θὰ ἔδιναν στὰ

κορίτσια την ίδια έλευθερία με τα αγόρια. 'Η πιδ συχνή, απόλυτα αυτονόητη αιτιολόγηση: «Μά είναι κορίτσι». Αυτό τὰ έλεγε δλα! Όμως μετά από μιά σύντομη συζήτηση φαίνεται ότι ό οδοισιατικός λόγος γι' αυτή τους την ταχτική ήταν ό φόβος μπροστά στην κοινωνία («μη τυχόν ή κόρη πάρει τό στραβό δρόμο»), και δέν μπορούσαν νά δώσουν άλλη απάντηση στην έρώτηση: «Γιατί, τί διαφορά βρίσκετε ότι έχου»; 'Η διαφορά καθοριζόταν από τις κοινωνικές συνθήκες και απαιτήσεις. Βλέπουμε ότι ή κοινωνική πραγματικότητα έχει σπρώξει τις γυναίκες σ' αυτόν τόν κομοφομισμό, και ότι οι ίδιες, παρ'όλο πού έλεγαν ότι «τά κορίτσια είναι από τή φύση τους διαφορετικά από τα αγόρια», με τήν δέν μπορούσαν νά βρούν καμιά άλλη εξήγηση γι' αυτή τή διαφορά, και έννοουσαν δπως είδαμε τὰ κοινωνικά προκαθορισμένα πρότυπα.

Ας προσπαθήσουμε, μετά από όσα αναφέραμε, νά δομέ πόση επίδραση είχε, και πόση θά μπορούσε νά είχε άσκήσει ή επαγγελματική άπασχόληση τών γυναικών στις πιθανότητες χειραφέτησής τους. Είχε διαπιστωθεί ότι 68% από όλες πού ρωτήθηκαν, είχαν δηλώσει ότι αισθάνονταν τή θετική επίρροή τής δουλειάς μέσω μιάς οικονομικής άνεξαρτησίας. Στην έρώτηση «Πού χαλάει τό μισθό σας;» οι παντρεμένες απάντησαν ότι συμβάλλουν στά έξοδα τού σπιτιού, έκτός από μία πού είπε ότι τόν χρησιμοποιούσε για τὰ άτομα τής έξοδα κυρίας, και άλλη μία πού μάζευε από τό μισθό τής τήν προίκα τής κόρης τής.

Από τὰ 76 κορίτσια 46 (61%) χρησιμοποιούσαν τό μισθό τους για νά μαζέψουν τήν προίκα τους, 20 (26%) έκτός από τήν προίκα βοηθούσαν με τό μισθό τους στά οικογενειακά έξοδα και 10 (13%) δήλωσαν προσωπικά έξοδα. Από τήν τελευταία ομάδα δύο κορίτσια δούλευαν για νά μαζέψουν χρήματα ώστε νά μπορέσουν νά σπουδάσουν.

Στην τελευταία έρώτηση: «Τί θά θέλατε νά πετύχετε στή ζωή σας;» είχαμε τὰ ακόλουθα αποτελέσματα: 41% είπαν: «άγεια, ευτυχία και έναν καλό άντρα», 41% είπαν τό ίδιο προσθέτοντας τὰ χρήματα, δύο έκαναν τήν ευχή μόνο για χρήματα και 12 είπαν τήν ευχή τής πρώτης ομάδας μαζί με κάτι ακόμα. Στις παντρεμένες ή ευχή ήταν νά μπορέσουν νά ξεκουραστούν με μιά καλή σύνταξη και νά μπορέσουν νά προσφέρουν ένα καλύτερο μέλλον στά παιδιά τους (ανά μñ άναγκαστούν κι αυτά νά γίνουν εργατές). Μία από τις άρραβωνισμένες κοπέλλες διατύπωσε τήν επιθυμία νά γίνει ή «ιδανική γυναίκα». Δύο κοπέλλες είπαν ότι θά ήθελαν νά γίνουν κάτι, τρεις θά ήθελαν νά μάθουν κάποιο επάγγελμα. Τέλος, μία γυναίκα είπε ότι θά ήθελε νά έχει γύρω τής «καλούς ανθρώπους».

Συμπερασματικά θά μπορούσαμε νά διατυπώσουμε τήν ακόλουθη θέση, πού θά έξετασεί αναλυτικά σάν βάση για τὰ γενικά συμπεράσματα στο επόμενο κε-

φάλαιο: Τό γεγονός τής δουλειάς στο έργοστάσιο βασικά άνοίγει στις κοπέλλες τούς δρόμους για νά σπάσουν τις παλιές παραδοσιακές δομές τής κοινωνικής ζωής (δυνατότητα για οικονομική, πρώτα, χειραφέτηση), από τήν άλλη πλευρά όμως αυτό εμποδίζεται από τούς προκαθορισμένους από τήν κοινωνία στόχους (προίκα) και από τις πρόσθετες συνθήκες πού προκαλούνται από τήν επαγγελματική άπασχόληση (διπλή επιβάρυνση-έλλειψη ενήμερωσης).

γ. συμπεράσματα

1. Κοινωνική μεταβολή από τήν έρευνα τής 'Ι. Λαμπίρη μέχρι σήμερα

Από τήν έρευνα τής Ι. Λαμπίρη τό 1960 φαίνεται ότι αρκετά έχουν αλλάξει στά Μέγαρα και στις γύρω περιοχές. Τό παρτσούκι «Κατασμίσιση» δέν χρησιμοποιείται πιά για τις εργάτριες τής «Πειραικής». Πολλά από τὰ νεότερα κορίτσια πού ρωτήθηκαν, ούτε κών ήξεραν τήν ύπαρξή του. Άλλες έδειξαν καθαρά τήν άποστροφή τους «γι' αυτούς πού θέλουν νά προσβάλουν καλά κορίτσια και νά κηλιδώσουν τήν τιμή τους, επειδή δούλεύουν». Μέσα στο έργοστάσιο κανείς δέν χρησιμοποιούσε αυτή τήν έκφραση. Και μιά από τις καλύτερες εργάτριες εξήγησε ότι τό παρτσούκι αυτό είχε βγει, γιατί στην αρχή είχαν παρουσιαστεί κρούσματα «άνηθικότητας», όμως με τόν καιρό έπαψαν νά τό χρησιμοποιούν.

Μπορούμε λοιπόν νά πούμε ότι βασικά ή δουλειά στο έργοστάσιο (σάν τέτοια) γίνονται άποδεκτή από τό κοινωνικό περιβάλλον. Ένώ δέν διαπιστώθηκε άλλαγή στή στάση τών οικογενειών άπέναντι στην επαγγελματική άπασχόληση τών κοριτσιών τους. 'Η αντίδραση δέν είναι σθεναρή (28%), έχει παραμείνει όμως σταθερή από τό 1960 (βλέπε πάνω σ' αυτό τό κεφ. Π.Β3).

Έκτός από αυτό δέν μπορούμε νά πούμε ότι διαπιστώθηκαν άλλα φαινόμενα, πού νά δηλώνουν έντονη κοινωνική μεταβολή από τήν έρευνα τής Ι. Λαμπίρη. 'Η οικονομική άνεξαρτησία, και μ' αυτήν ή κάποια γενικότερη άποδέσμευση τών κοριτσιών από τις οικογένειές τους—σάν κύρια επίδραση τής επαγγελματικής άπασχόλησης στόν τρόπο ζωής τών γυναικών πού έλαβαν μέρος στην έρευνα—έμεινε επίσης σχετικά σταθερή. Αυτά τὰ δύο γεγονότα ένισχύουν τήν ακόλουθη θέση: Στην κοινωνική δομή έχει δημιουργηθεί τό φαινόμενο τού λεγόμενου «cultural lag»,¹ μέσα από τό γεγονός τής επαγ-

1. Cultural lag, πολιτιστική επιβράδυνση. 'Ο όρος χρησιμοποιείται, όταν ένα κοινωνικό φαινόμενο ξεπερνά σε εξέλιξη άλλα κοινωνικά φαινόμενα πού βρίσκονται σε σχέση άλληλεπίδρασης μ' αυτό (π.χ. πολλά αυτοκίνητα και οι δρόμοι δέν έπαρκούν).

γελματικῆς ἀπασχόλησης τῶν γυναικῶν ἀπὸ τῆ μιά μεριά, καὶ τὴν ἀντιμετώπιση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ἀπὸ τὴν οἰκογένεια καὶ τὴν κοινωνία, καθὼς καὶ τὴν ἐπίδρασή του πάνω στοὺς οἰκογενειακοὺς καὶ κοινωνικοὺς ἠθικοὺς κανονισμοὺς καὶ στὴν παραδοσιακὴ κατανομὴ ἐργασίας στὰ δύο φύλα, ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Ἄς ἀφήσουμε τὴ θέση αὐτὴ νὰ ἰσχύσει σὰν ἐνωμα τῶν γενικῶν συμπερασματῶν ποὺ ἀκολουθοῦν.

2. Γενικά συμπεράσματα καὶ δυνατότητες γιὰ λύσεις

Ὁ πρῶτος στόχος τῆς ἐμπειρικῆς ἔρευνας ἦταν νὰ διαπιστωθεῖ ἡ ἐγκυρότητα τῶν πληροφοριῶν τοῦ πρῶτου μέρους, σχετικὰ μὲ τὴ θέση τῆς γυναίκας στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, κάτω ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη ἐκτίμηση τῆς ἐπίδρασης τῆς ἐπαγγελματικῆς ἀπασχόλησης. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἐκλογή τῆς «Πειραϊκῆς-Πατραϊκῆς», σὰν πεδίο ἔρευνας, ἀνταποκρίνεται στὸ αἴτημα τοῦ νὰ εἶναι ἀντιπροσωπευτικὸ—ὅσο βέβαια εἶναι δυνατὸ νὰ βγοῦν γενικότερα συμπεράσματα μὲ βάση τὸ μικρὸ δείγμα τῶν 100 ἐργασιῶν—γιὰτὶ ἡ περίοχὸ γύρω μᾶς τὸ ἐργαστάσιο δέχεται τὶς ἐπιδράσεις τόσο μιᾶς παραδοσιακῆς ἄγροτικῆς κοινωνίας, ὅσο καὶ τῶν ἀλλαγῶν ποὺ συντελοῦνται ἀπὸ τὴν ἐκβιομηχάνιση.

Σὰν δευτέρου στόχου εἴχαμε θέσει τὴ μελέτῃ τῆς συνειδησίας αὐτῶν τῶν γυναικῶν καὶ τὴν ἀνάλογη συμπεριφορὰ τους κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση πάλι τῆς ἐπαγγελματικῆς τους ἀπασχόλησης, καὶ τῶν προβλημάτων ποὺ ἀπόρρουν ἀπ' αὐτήν.

Διαπιστώσαμε ὅτι στὶς περισσότερες ἀπ' τὶς ἐργαζόμενες γυναῖκες ποὺ ἔλαβαν μέρος στὸ ἐρωτηματολόγιο (77%), ἡ οἰκονομικὴ ἀνάγκη ἦταν ὁ παράγοντας ποὺ τὶς ὄθνησε νὰ πιάσουν δουλειὰ στὸ ἐργοστάσιο, καὶ ἀντίστοιχα ἓνα ἐπίσης μεγάλο ποσοστὸ τῶν γυναικῶν αὐτῶν (68%) αἰσθανότανε τὰ οἰκονομικὰ ὀφέλη σὰν θετικὴ ἐπίδραση τῆς ἐπαγγελματικῆς ἀπασχόλησης. Ἀκόμα διαπιστώθηκε ὅτι οἱ περισσότερες γυναῖκες ἔβλεπαν τὴ δουλειὰ σὰν μιὰ ἀναπόφευκτη, ἄλλα καὶ προσωρινή, ἀνεγκλιόνητα. Κυρίως στὶς νέες κοπέλλες εἴχαμε τὸ ἐξῆς φαινόμενο: Τὰ κορίτσια «βγαίνουν» νὰ δουλέψουν—ἐδείχναν δηλαδὴ τὴν ἀντίθεσή τους στὴν παραδοσιακὴ ἄποψη, ὅτι τὰ κορίτσια πρέπει νὰ μένουν στὸ σπίτι περιμένοντας τὸ γαμπρὸ—τὸ ἔκαναν ὅμως ἀπὸ οἰκονομικὴ ἀνάγκη, καὶ κυρίως γιὰ νὰ διατηρήσουν ἓνα παραδοσιακὸ θεσμὸ, τὸ θεσμὸ τῆς προίκας, κι ἔτσι, παρὰ τὴ νέα προνομιούχα θέση τους, νὰ διατινίσουν καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὸν ὑποδεέστερο ρόλο ἐξάρτησης τους ἀπὸ τοὺς ἄνδρες.

Ἔτσι φτάνουμε στὴ συζήτηση τῶν θέσεων ποὺ διατυπώθηκαν συμπερασματικὰ στὰ δύο προηγουμένα κεφάλαια. Ἡ πρώτη, ὅτι δηλαδὴ οἱ κοινωνικοὶ θεσμοὶ εἶναι τόσο βαθιὰ ριζωμένοι, ὥστε νὰ μὴν ἐπιτρέπουν τὴ διαδικασίαν χειραφέτησης τῶν γυναικῶν

μέσω τῆς δουλειᾶς τους, ἐνισχύει τὴ δευτέρη, ὅτι καθὼς ἡ ἐξέλιξη βᾶδισε πολὺ ἀργὰ στὰ τελευταῖα χρόνια, ἔχει δημιουργηθεῖ στὶς σχέσεις ἐπαγγελματικῆς ἀπασχόλησης τῶν γυναικῶν-ἀποδοχῆς τῆς ἀπὸ τὴν κοινωνία, ἓνα cultural lag. Ἡ «πολιτικὴ αὐτὴ ἐπιβράδυνση» ἐκφράζεται καθαρὰ στὸ παράδειγμα τῶν σχέσεων μέσα στὴν οἰκογένεια: παρ' ὅλο ποὺ οἱ παραδοσιακοὶ ρόλοι κλονίστηκαν ἐφ' ὅσον ἡ γυναῖκα βγαίνει νὰ δουλέψει καὶ κερδίζει κι αὐτὴ χρήματα, στὸ ἄλλο σκέλος τῆς κατανομῆς ἐργασίας, δηλαδὴ στὸ νοικοκυριό, δὲν ἐπῆλθε ἡ ἀντίστοιχη ἐξέλιξη. Ἄλλο παράδειγμα: Ὅπως ξέρουμε, ὁ παραδοσιακὸς θεσμὸς τῆς προίκας εἶχε τὴν ἔννοια προσφοράς ἀεφάπαξ ἀπὸ τὴ μεριά τῆς γυναίκας γιὰ τὰ βάρη τοῦ γάμου, ἐφ' ὅσον ἐφ' ὄρου ζωῆς ὁ ἄντρας θὰ εἶχε τὴν ὑποχρέωση νὰ τὴν τρέφει. Τὰ οἰκονομικὰ μέσα τῆς γυναίκας προερχόντουσαν δηλαδὴ εἴτε ἀπὸ τὸν πατέρα, εἴτε ἀπὸ τὸν σύζυγο, πράγμα ποὺ σήμαινε τὴ μόνιμη ἐξάρτηση τῆς γυναίκας. Καὶ τώρα βλέπουμε ὅτι ἡ σχετικὴ οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία τῶν κοριτσιῶν εἶναι βραχυπρόθεσμῃ καὶ χρησιμεύει στὸ νὰ προετοιμάσει τὴν ἐπιστροφή τους στὴν ἴδια σχέση ἐξάρτησης. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὸ ἀποτελεῖ ἓνα τυπικὸ παράδειγμα ἀφάβουλο κύκλου. Ἄς προσπαθήσουμε νὰ ἐντοπίσουμε συστηματικὰ τοὺς παράγοντες ποὺ τὸν δημιουργοῦν.

Στὴ διάρκεια τῆς ἔρευνας διαπιστώσαμε ὅτι κυρίως οἱ κοινωνικοὶ θεσμοὶ καὶ τὰ ἥθη καθορίζουν τὴ συμπεριφορὰ αὐτῶν τῶν γυναικῶν. Κι ὅμως θὰ περιμέναμε κανεὶς ὅτι ἡ δραστηριότητά τους ἔξω ἀπὸ τὰ στενὰ ὄρια τοῦ νοικοκυριοῦ τους, ἡ ἐπαφή (Interaction) μὲ ἄλλους ἀνθρώπους καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία θὰ εἶχε ἐπίδραση στὸ νὰ ἀλλάξει αὐτὴ τους ἡ νοοτροπία. Μόνο σὲ μερικὲς κοπέλλες συνέβη αὐτό, ὅμως κι αὐτὲς παραδέχτηκαν ὅτι εἶχαν ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ πρότυπο ποὺ εἶχε φτιάξει ἡ κοινωνία. Ἐδῶ τονίζουμε τὴ θέση ποὺ ἀναπτύξαμε ἥδη, ὅτι ἡ κατώτερη ἐνταξίη τῆς γυναίκας στὴν κοινωνία ἔχει μεταφερθεῖ στὸ χῶρο δουλειᾶς. Ἔτσι μποροῦμε νὰ ποῦμε (καὶ ἀπὸ τὶς προσωπικὲς παρατηρήσεις) ὅτι στὴ μικρὴ κοινωνία τὸ ἐργοστάσιον ἐπικρατοῦν οἱ ἴδιες σχέσεις καὶ δομὲς καὶ ἡ ἴδια τάξη πραγμάτων, ποὺ χαρακτηρίζουν ὀλόκληρὴ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία.

Αὐτὴ ἡ διαπίστωση ἀποτελεῖ τὴ βάση γιὰ τὴν ἐξήγηση τοῦ προβλήματος—γιὰ ποῖο λόγο δὲν προωθεῖται ἡ χειραφέτηση αὐτῶν τῶν γυναικῶν—καὶ γιὰ τὴν ἔρμηνεία τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ δευτέρου σκέλους τῆς ἔρευνας μας, δηλαδὴ τῆς πολὺ ἀδύναμης, στὴν κυριολεξία ἀνυπαρκτης, ἀντίδρασης τῶν γυναικῶν στὴ διπλὴ τους ἐπιβράδυνση καὶ στὴν καταπίεση ποὺ δεχόντουσαν.

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ γυναῖκα ἀπὸ τὴ μιά μεριά μέσω τῆς ἐνταξίης της στὶς κοινωνικοοικονομικὲς δομὲς, ἀπὸ τὴν ἄλλη κάτω ἀπὸ τὶς συνθήκες ποὺ ἀντιμετωπίζει στὴ δουλειὰ της, κρατιέται σὲ χαμηλὸ ἐπίπεδο. Τὸ περιορισμὸ ἐνδυνάμειον τῶν ἐργασιῶν

για τὰ καθημερινὰ νέα και κυρίως για τίς πολιτικές εξελίξεις, είναι ή άμηση συνέπεια. Η καθημερινή κούραση δέν επιτρέπει στις γυναίκες αυτές την «οπολυτέλεια» τής εφημερίδας και τήν άπασχόληση με κάποιο ένδιαφέρον. Πέρα άπ' αυτό ή κοινωνία τούς έχει ήδη άπαγορεύσει μία φυσιολογική σεξουαλική ζωή και τίς έχει κάνει νά βλέπουν τούς έαυτούς τους σάν κάτι τό υποδεέστερο, τό καταδικασμένο από τή φύση του και τό μονίμως έξαρτημένο. Τό συμπέρασμα λοιπόν είναι ότι μέσα στο ίσχυον κοινωνικό σύστημα, ή συμμετοχή τής γυναίκας στη διαδικασία παραγωγής δέν άρκει για τήν πλήρη χειραφέτησή της. Η επαγγελματική άπασχόληση δέν πλαταίνει τὰ όρια του πνευματικού της όριζου, τουναντίον μάλλιστα, μπορούμε νά υποθέσουμε ότι τὰ περιορίζει. Αυτό τό γεγονός θά μπορούσαμε νά πούμε ότι ίσχυει για τή μεγάλη μερίδα τών εργαζόμενων γυναικών στη χώρα μας, γιατί όπως είδαμε, στη συντηρητική τους πλειοψηφία, άπασχολούνται σέ βοηθητικές και καθόλου ένδιαφέρουσες δουλειές. Και οι γυναίκες πού διαθέτουν προσόντα και έχουν διάθεση νά τὰ αξιοποιήσουν έμποδίζονται στην προσπάθειά τους από τίς διακρίσεις πού συναντάνε, από τή διπλή τους επιβάρυνση όταν είναι παντρεμένες και από τή σύγκρουση ρόλων, πού δημιουργείται μέσα τους άναπόφευκτα τίς περισσότερες φορές.

Έτσι, είναι κατανοητό ότι περισσότερες γυναίκες επιθυμούν νά εγκαταλείψουν τή δουλειά τους, και τό πραγματοποιούν μόλις τὰ οικονομικά τής οικογένειας τό επιτρέψουν. Λίγες άποτελούν έδώ εξαίρεση, και τότε πρόκειται συνήθως για γυναίκες με πολύ έντονη προσωπικότητα ή με ικανότητες πολύ πάνω και στις συνθησιμένες, πού κατορθώνουν νά επιβάλλονται χωρίς νά φοβούνται τήν κοινωνική έπίκριση ξεπερνώντας ή μη λαμβάνοντας ύπ' όψη τίς συνέπειες μέσα στην οικογένεια.

Η γυναίκα στην Ελλάδα έχει καταδικαστεί σέ πνευματικό περιορισμό. Ανατρέφεται με τέτοιο τρόπο ώστε νά μήν είναι σέ θέση νά αναπτύξει ίσχυρη προσωπικότητα και έτσι μένει πάντα έξαρτημένη και ύποτακτη. Η ψευδαίσθηση πού τής δίνεται για τόν τόσο ούσιώδη ρόλο τής νοικοκυριάς και μητέρας φανερώνεται εύκολα στο ότι σχεδόν χωρίς εξαίρεση οι γυναίκες, πού περνάνε τή ζωή τους παίζοντας τόν παραδοσιακό ρόλο, παρουσιάζουν κρούσματα ύστερίας, γίνονται συχνά κακές και μικρόψυχες, και κυρίως στην ήλικία τής κλιμακτηρίου, όταν συνειδητοποιούν ότι δέν είναι πιά χρήσιμες, μία και τὰ παιδιά έχουν μεγαλώσει και δέν έχουν πιά τήν άνάγκη τους, παρουσιάζουν έκδηλα τὰ φαινόμενα τής άνικανοποίησης.

Για νά φτάσουμε στη συζήτηση προτάσεων για λύσεις, παραπέμπουμε στην κατανόηση εργασίας στις πρώτογενες κοινωνίες, πού αναφέραμε στο εισαγωγικό μέρος αυτής τής εργασίας, και παραθέτουμε τό ακόλουθο κομμάτι από τόν Ένγκελς: «Στίς αρχαί-

ες κομμουνιστικές κοινωνίες, πού άγκάλιαζαν πολλά ξεγυάρια και τὰ παιδιά τους, ή διεύθυνση του νοικοκυριού, πού είχε ανατεθεί στις γυναίκες, ήταν κι αυτή μία δημόσια, μία κοινωνικά αναγκαία βιομηχανία, όπως και ή εξέυρεση τής τροφής από τούς άντρες. Με τήν πατριαρχική μορφή οικογένειας, και άκόμα περισσότερο με τή μονογαμική μικροοικονομία, αυτό άλλαξε. Η διεύθυνση του νοικοκυριού έχασε τό δημόσιο χαρακτήρα της. Η γυναίκα έγινε ή πρώτη σκλάβο, άποδιωγμένη από τήν κοινωνική διαδικασία τής παραγωγής».1 Διαπιστώσαμε όμως ότι στη σημερινή βιομηχανική κοινωνία, πού προσφέρει στη γυναίκα τή δυνατότητα νά λάβει μέρος στην παραγωγή, πάλι δέν έχει πραγματοποιηθεί ή άπελευθέρωση της. Φαύλος κύκλος! Αυτό όμως ένισχύει τή θέση μας ότι μέσα στις ύπάρχουσες σημερινές κοινωνικές συνθήκες είναι άδύνατη ή πλήρης άπελευθέρωση τής γυναίκας. Γιατί τό γυναικείο θέμα δέν είναι δυνατό νά λυθεί ξεκομμένο από τὰ άλλα κοινωνικοοικονομικά πρόβλήματα τής ελληνικής κοινωνίας.

Όπως όποτε ή συμμετοχή τής γυναίκας στην παραγωγή άποτελεί τήν πρώτη προϋπόθεση για τήν άπελευθέρωση της και τό πρώτο βήμα πρós αυτή τήν κατεύθυνση. Οι προκαταλήψεις θά καταπολεμηθούν ριζικά μόνο με τήν έμπρακτη άπόδειξη τής καθημερινής πράξης από τή μεριά τής γυναίκας. Θεωρού ότι συγκεκριμένες προτάσεις για τή βελτίωση τών συνθηκών εργασίας τών γυναικών δέν άφορούν αυτή τή μελέτη, πού άποσκοπεί στο νά εξετάσει τό πρόβλημα τής εργαζόμενης γυναίκας στην όλδοτητα του και έντάσσοντάς τό στο γυναικείο πρόβλημα γενικότερα και στις ύπάρχουσες κοινωνικοοικονομικές δομές. Έτσι, θεωρητικά μπορούμε νά πούμε ότι «μόνον όταν ή γυναίκα ξέρει και έχει τὰ πάντα όσα ξέρει και έχει ό άντρας, θά έχουν δοθεί οι προϋποθέσεις για τήν άνάπτυξη τών ειδικών θηλυκών ικανοτήτων και τρόπων συμπεριφοράς».2 Μόνον τότε θά έχουν σπάσει οι προκαταλήψεις πού καταδικάζουν τή γυναίκα σ' ένα ρόλο πού τήν περιορίζει μέσα στους τέσσερες τοίχους του νοικοκυριού της και οι μύθοι πού τήν κατασκευάζουν άδύνατη, πνηρική και άνικανη για κάθε ύπευθυνότητα. Και μόνον όταν θά αλλάξουν οι κοινωνικές δομές θά αλλάξει και ή μεταχείριση τής γυναίκας στο χώρο δουλειάς, γιατί μόνο τότε θά έχει πάψει νά μειώνεται ή προσωπικότητά της με τήν προετοιμασία της για ένα ρόλο πού δέν ανταποκρίνεται στο αίτημα για έλεύθερη άνάπτυξη του ανθρώπου. Είναι φανερό ότι όλα αυτά είναι άλληλένδετα μεταξύ τους. Συγκεκριμένα ή πλήρωση τών παρακάτω προϋποθέσεων είναι αναγκαία για τή δυνα-

1. Engels, Friedrich, στο ίδιο, σελ. 37.

2. Dessai, Elisabeth, «Έχει άποτύχει ό άντρας; Δοκίμιο-πολεμική για μία (πιά) θηλυκή κοινωνία, Reinbeck bei Hamburg, Ιούλιος 1972 σελ. 39.

τότητα τῆς ἐλεύθερης ἀνάπτυξης καὶ χειραφέτησης τῶν γυναικῶν:

1. Σωστὴ διαφώτιση τῆς γυναίκας γιὰ νὰ συνειδητοποιήσει ἡ ἴδια τὴν ἀξία τῆς.
2. Ἐνεργητικὴ συμμετοχὴ τῆς στὴν πολιτικὴ. (Μέχρι σήμερα ἐλάχιστες γυναῖκες ἔχουν κατορθώσει νὰ πάρουν κάποια θέση στὴν ἱεραρχία τῆς ἐξουσίας κι ἀπ' αὐτὲς οἱ περισσότερες ἀπορροφήθηκαν ἀπὸ τὸ σύστημα τῶν ἀνδρῶν καὶ ἐλάχιστα ἀγωνίστηκαν γιὰ τὰ δικαιώματα τῶν γυναικῶν.) Τὸ αἴτημα αὐτὸ ἐμπεριέχει καὶ τὸν διαρκῆ δικηδικητικὸ ἀγῶνα γιὰ τὰ δικαιώματά τῆς (κατοχύρωση τῆς νομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἰσότητος καὶ τῆς ἀρχῆς τῶν ἴσων ἐυκαιριῶν) ὅσο βρισκόμαστε μέσα στὶς σημερινὲς κοινωνικὲς δομές.
3. Ἐνεργητικὴ συμμετοχὴ τῶν ἀνδρῶν στὶς δουλειὰς τοῦ σπιτιοῦ, ποὺ προϋποθέτει πάλι τὴ διαφώτιση τῶν ἀνδρῶν σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση.
4. Τὴ δυνατότητα μιᾶς ὁμαδικῆς ὀργάνωσης ποὺ νὰ ἐξυπηρετεῖ τὸ νοικοκυριὸ καὶ τὴ φροντίδα τῶν παιδιῶν.
5. Ἄναρροφὴ ἴδια, χωρὶς διακρίσεις γιὰ κορίτσια καὶ ἀγόρια, καὶ παιδεία.

Εἶναι φανερὸ ὅτι τὰ αἰτήματα αὐτὰ προϋποθέτουν ριζικὴ ἐξέλιξη τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος. Ἔτσι δὲν μπορούμε παρὰ νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι μέσα στὴ σημερινὴ καπιταλιστικὴ κοινωνία δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ χειραφέτηση τῆς γυναίκας. Ὅποτε ἡ διαδικασία ἀπελευθέρωσης τοῦ γυναικείου φύλου, ἡ προσπάθεια τῶν γυναικῶν νὰ ἀποδείξουν τὴν ἴση ἀξία τους μ' αὐτὴ τῶν ἀνδρῶν καὶ νὰ σπάσουν τὶς βαθιὰ ριζωμένες προκαταλήψεις, δὲν μορεῖ παρὰ νὰ ἀποτελεσεῖ τμήμα τῆς ὅλης διαδικασίας χειραφέτησης τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀπελευθέρωσης του ἀπὸ τὶς ὅποιες σχέσεις ἐξάρτησης, ἕνα κομμάτι ὀλόκληρου τοῦ ἀγῶνα γιὰ μιὰ κοινωνία πραγματικὰ ἀνθρώπινη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ¹ Ἀποτελέσματα ἀπογραφῆς πληθυσμοῦ-κατοικῶν τῆς 14ης Μαρτίου 1971, Δεγματοληπτικὴ ἐπεξεργασία, Τόμος, 1, Ἀθήνα, 1973.
- ² Ἀστικός κώδικς, ἐκδότης Γεώργιος Βαβαρέτος, Ἀθήνα, 1972.
- Bachofen, Jochan Jacob, *Τὸ μητρικὸ δίκαιο*. Μιά ἐρευνα γιὰ τὴ γυναικοκρατία τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ ἡ θρησκευτικὴ καὶ νομικὴ φύση τῆς, ἑλβετικὴ ἐκδόση, Karl Meuli, Basel, 1948.

- Βασιλείου, Γεώργιος, *Ἐρευνα μεταβλητῶν παραγόντων εἰς τὴν ψυχδυναμικὴν τῆς ἐλληνικῆς οἰκογενείας*, Ἀθηναϊκὸν Ἰνστιτούτον τοῦ Ἀνθρώπου, Ἀθήνα, 1966.
- Bebel, August, *Ἡ γυναίκα καὶ ὁ σοσιαλισμός*, Berlin 1964.
- Βενάρδος, Παναγιώτης, «Οἱ Ἕλληνίδες χθές, σήμερα, αὔριον», *Ἀγγή*, 27, 29, 30, 31 Ὀκτωβρίου καὶ 2 Νοεμβρίου 1974.
- Berndorf, WilheIm, *Κοινωνιολογικὸ λεξικό*, Fischer, Frankfurt am Main, Ἀπρίλιος 1972.
- De Beauvoir, Simone, *Τὸ ἄλλο φύλο*, Rowohlt, Reinbeck bei Hamburg, Ἀγούστος 1968.
- Dessai, Elisabeth, *Ἐχει ἀποτύχει ὁ ἀντρας*; Δοκίμο-πολεμικὴ γιὰ μιὰ (πιδ) θηλυκὴ κοινωνία, Rowohlt, Reinbeck bei Hamburg, Ἰούνιος 1972.
- Engels, Friedrich, *Ἡ καταγωγὴ τῆς οἰκογενείας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ κράτους*, Stuttgart, 1948.
- Flevil, Jean, *Ἡ γυναίκα καὶ ὁ κομμουνισμός*, ἐκδοτικὸς οἶκος «Γνώσεις», Ἀθήνα, 1958.
- Friedan, Betty, *Ἡ μανία τῆς θηλυκότητος, ἡ ἡ ἀπελευθέρωση τῆς γυναίκας*. Μιά θεωρία χειραφέτησης, Rowohlt, Reinbeck bei Hamburg, 1970.
- Koenig, René, *Κοινωνιολογία*, Fischer Lexikon, Frankfurt am Main, 1967.
- Λαμπρῆ Ἰωάννα, *Κοινωνικὴ μεταβολὴ σὲ μιὰ ἐλληνικὴ κομμόπολη*, ἐκδόσεις ΚΕΠΕ, στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα, Ἀθήνα, 1965.
- Λουλέ, Νίτσα, «Ἡ Ἕλληνίδα καὶ ἡ πολιτικὴ», *Εἰκόνες*, Ἀπρίλιος 1967.
- Marx, Engels, Lenin, *Γιὰ τὴ γυναίκα καὶ τὴν οἰκογένεια*, ἐκδοτικὸς οἶκος γιὰ τὴ γυναίκα, Leipzig, 1972.
- Mead, Margaret, *Ἀρσενικὸ καὶ Θηλυκὸ*. Ὅσες εἶναι τῶν φύλων εἰς μιὰ μεταβαλλόμενη κοινωνία, Hamburg, 1958.
- Μιχαηλίδης-Νουάρδος, Γεώργιος, *Οἰκογενειακὸν δίκαιον*. Παραδόσεις διὰ τὴν Νομικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
- Μωραῖτη Μαρία, «Τὰ δικαιώματα καὶ ἡ νομικὴ θέση τῶν γυναικῶν στὶς διάφορες χώρες», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 17 καὶ 18.
- Morgan, Lewis H., *Ἀρχαία κοινωνία*, ἐκδ. Leslie A. White, Cambridge, Mass., 1964.
- Rossi, Bruno, «Ἡ περιπέτεια τῆς γυναίκας», *Ταχυδρόμος*, τεύχη 939, 940 καὶ 941, Ἀπρίλιος 1972.
- Ρουσοπούλου Ἀγνή, «Ἀπόψεις τῆς νομολογίας γιὰ τὰ θέματα τοῦ γάμου καὶ τῆς ἐργαζόμενης γυναίκας», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 21.
- Σαβράμης, Δημοσθένης, *Τὸ λόγόμενον ἀδύνατο φύλο*, Paul List Verlag, Muenchen, 1972.
- Sokolowska, Magdalena, *Γυναίκα χειραφέτηση καὶ σοσιαλισμός*, Rowohlt, Reinbeck bei Hamburg, Ὀκτώβριος 1973.
- Στατιστικὴ Ἐπιτελῆς τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα, 1972.
- Τεπερόγλου, Ἀφροδίτη, *Ἡ προίκα*, ἕνα κοινωνικοοικονομικὸ πρόβλημα (πάνω στὸ παράδειγμα τῆς σύγχρονης ἐλληνικῆς κοινωνίας), γερμ., Πανεπιστήμιον Γκράτς, Ἀδστρία, 1969.
- Φάτσης, Γιάννης, «Ἐνα ἑκατομῆριο ἐργαζόμενες Ἕλληνίδες», *Τὸ Βῆμα*, 9, 11, 12, 13, 15 καὶ 16 Δεκεμβρίου 1973.
- Χατζηβασιλείου, Χρῆστα, *Τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα Ἑλλάδας καὶ τὸ γυναικεῖο ζήτημα*, ἐκδόσεις τῆς Κ.Ε. τοῦ ΚΚΕ, Ἀθήνα, 1946.
- Zetkin, Clara, *Διαλεγμένα ἔργα*, τόμοι I καὶ III, Berlin, 1957.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΟΛΩΝΙΑΣ

Αριθμός ερωτηματολογίου

ΕΡΕΥΝΑ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΠΕΙΡΑΪΚΗΣ-ΠΑΤΡΑΪΚΗΣ

1. Όμάδα ηλικίας	16-20 21-24 25 και άνω		
2. Ημερομηνία εισόδου στο εργοστάσιο			
3. Οικογενειακή κατάσταση	'Ελεύθερη 'Αρραβωνιασμένη Παντρεμένη πριν μπήτε στο εργοστάσιο Παντρεμένη αφού μπήκατε στο εργοστάσιο Χωρισμένη Χήρα		
4. Μόρφωση			
Μέχρι ποιά τάξη πήγατε;	Πριν μπήτε στο εργοστάσιο 'Αφού μπήκατε στο εργοστάσιο		
4α. Άλλου είδους μόρφωση	Πριν 'Αφού		
5. Τί άλλα μέλη έχετε στην οικογένειά σας;	Πατέρα Μητέρα 'Αδερφός 'Αδερφή		
6. 'Επάγγελμα πατέρα			
7. 'Υπάρχει κανείς στην οικογένειά σας που εργάστηκε ή εργάζεται στην Πειραική-Πατραϊκή;		ΝΑΙ	ΟΧΙ
7α. "Αν ναι, ποιός;			
8. "Η μητέρα σας εργάστηκε ή εργάζεται;		ΝΑΙ	ΟΧΙ
9. "Αν έχετε αδερφή, εργάστηκε ή εργάζεται;		ΝΑΙ	ΟΧΙ
10. Τό σπίτι — σάς ανήκει; — τό νοικιάζετε;			
10α. "Αν τό νοικιάζετε, πόσο νοίκι;			
11. Πόσα δωμάτια έχετε;			
12. "Έχετε χωράφια;		ΝΑΙ	ΟΧΙ
13. "Αν ναι, πόσα στρέμματα;			
14. "Έχετε κήπο;		ΝΑΙ	ΟΧΙ
15. "Αν ναι, πόσα στρέμματα;			
16. Καλλιεργείτε; Στό χωράφι	ΝΑΙ	ΟΧΙ	Στόν κήπο ΝΑΙ
Τί;			ΟΧΙ Τί;
17. Πόση από τήν περσινή συγκομιδή κρατήσατε για τήν οικογένειά σας; "Ολη Περισσότερη από τή μισή Τή μισή Λιγότερη από τή μισή Δέν ξέρω			
18. Πληρώνετε άνθρωπους νά σας βοηθούν στά χωράφια;		ΝΑΙ	ΟΧΙ
19. "Αν ναι, πόσους;	Τό χρόνο Κατά εποχή		
20. "Έχετε κοτέτσι;		ΝΑΙ	ΟΧΙ
20α. "Αν ναι, πόσα δωμάτια /κλουβιά;			
20β. Για πόσα κοτόπουλα;			
21. "Άλλα ζώα έχετε;		ΝΑΙ	ΟΧΙ
21α. "Αν ναι, δώστε είδος και ποσότητα άπ'	τό καθένα.		
22. "Έχετε;	Ποδήλατο Μοτοσυκλέττα Αυτοκίνητο 'Άλλο μέσο		

Ἐπιθεώρησης Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν

23. Τί δουλειά κάνατε πρὶν μπήτε στὸ ἐργοστάσιο;
- 23α. Ἄν δὲν κάνατε δουλειά, πῶς ἀπασχολοῦσατε τὸν ἑαυτὸ σας;
 Βοηθώντας στὸ σπίτι;
 Βοηθώντας στὸ οἰκογενειακὸ χωράφι;
 Ἄλλο πράγμα;
24. Ἐίχατε χαρτίζιλίκι πρὶν μπήτε στὸ ἐργοστάσιο; NAI OXI
- 24α. Ἄν ναί, Ἄπο τοὺς γονεῖς σας;
 Ἄπο δουλειά σας;
 Ἄπο ἄλλον;
25. Γιατί μῆκατε στὸ ἐργοστάσιο;
 Για τὰ χρήματα;
 Για νὰ ἀπασχολεῖσθε ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι;
 Για ἄλλο λόγο; Ποιό;
26. Ποιὸς ἀπὸ τὴν οἰκογένειά σας ἀποφάσισε νὰ ἐργαστεῖτε;
27. Ὑπάρχει κανεὶς στὴν οἰκογένεια πού δὲν τοῦ ἀρέσει ἡ δουλειά σας; NAI OXI
- 27α. Ἄν ναί, Ποιὸς;
- 27β. Γιατί;
28. Ὅταν μῆκατε στὸ ἐργοστάσιο στὴν ἀρχὴ ἀντιμετωπίσατε καθόλου δυσκολίες; NAI OXI
- 28α. Ἄν ναί, τί δυσκολίες;
- 28β. Γιατί συνεχίζετε νὰ δουλεύετε;
- 28γ. Πῶς τίς ἀντιμετωπίσατε;
- 28δ. Ἄν ὄχι, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ μὴν ἀντιμετωπίσατε δυσκολίες; NAI OXI
29. Αἰσθάνεστε νὰ ἔχετε ἀλλάξει καθόλου σὲ καινούργιο περιβάλλον μὲ καινούργια δουλειά;
- 29α. Ἄν ναί, σὲ τί;
- 29β. Ἄν ὄχι, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ μὴν ἀλλάξατε καθόλου σὲ καινούργιο περιβάλλον μὲ καινούργια δουλειά;
30. Ἄφοῦ μῆκατε στὸ ἐργοστάσιο ἀναλάβατε καινούργιες δραστηριότητες; NAI OXI
- 30α. Ἄν ναί, ποιές;
31. Ἄφ' ὅτου δουλεύετε, αἰσθάνεσθε καθόλου πιὸ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν οἰκογένειά σας; NAI OXI
- 31α. Ἄν ναί, γιατί;
- 31β. Ἄν ὄχι, γιατί;
32. Πῶς εἶναι ἡ σχέση σας μὲ τοὺς γονεῖς σας;
 Τοὺς ὑπακούετε;
 Ἐπιβάλλετε ἑσεῖς τὴν ἀποψή σας;
33. Μὲ ποῖο μέλος τῆς οἰκογένειας συμφωνεῖτε περισσότερο;
 Πατέρας
 Μητέρα
 Ἄδερφός
 Ἄδερφή
34. Μὲ ποῖο μέλος τῆς οἰκογένειας διαφωνεῖτε περισσότερο;
 Πατέρας
 Μητέρα
 Ἄδερφός
 Ἄδερφή
- 34α. Σὲ ποιά θέματα;
Μόνον γὰ παντρεμένες (ἀρραβωνιασμένες)
35. Πῶς γνωρίζετε τὸν σύζυγό (ἀρραβωνιαστικό) σας;
 Μόνη σας ἀνεξάρτητα;
 Μὲ συνοικέσιο;
36. Ποῦ τὸν γνωρίζετε;
 Στὸ ἐργοστάσιο;
 Ἄλλοῦ;
 Ποῦ;
37. Τί δουλειά κάνει;
38. Μέχρι ποιά τάξη ἔχει πᾶει;
39. Σᾶς βοηθεῖ στὸ νοικοκυριό; NAI OXI
- Γιὰ ἐλεύθερη*
- 39α. Περιμένετε νὰ σᾶς βοηθεῖ; NAI OXI
- Γιὰ ὄλες*
40. Πῶς ἀπασχολεῖσθε ὅταν δὲν ἐργάζεσθε;
 Νοικοκυριό;
 Ψώνια;
 Τηλεόραση;
 Βγαίνετε;

40α. Όταν βγαίνετε, ποιά πηγαίνετε συνήθως; Κινηματογράφο; Βόλτα; Ζαχαροπλαστέιο; Άλλο;			
40β. Μή συγγενείς; Φίλες; Παρά; Ζευγάρια;			
41. Ζητάτε άδεια από τούς γονείς σας (άνδρα σας) για να βγήτε έξω;	ΝΑΙ	ΟΧΙ	
41α. Άν ναι, σάς επιβάλλουν: περιορισμό χρόνου; περιορισμό παρέας;			
42. Αισθάνεσθε καθόλου πιό έλευθερη από τότε που έργάζεσθε;	ΝΑΙ	ΟΧΙ	
43. Άπό τότε που έργάζεσθε έχετε κάνει καινούργιες παρέες;	ΝΑΙ	ΟΧΙ	
43α. Άν ναι, ποιές;			
44. Έχετε κάποιο δεσμό;	ΝΑΙ	ΟΧΙ	
45. Πιστεύετε ότι πρέπει μιιά γυναίκα να έχει ολοκληρωμένες σχέσεις πριν τό γάμο;	ΝΑΙ	ΟΧΙ	
45α. Άν ναι, γιατί;			
45β. Άν όχι, γιατί;			
45γ. Μή ποιές προϋποθέσεις από την πλευρά του άλλου προσώπου;			
46. Πώς αντιμετώπιζετε τό να ξέρουν οι άλλοι για τό δεσμό σας; Τό κρύβετε; Σάς άφήνει άδιάφορη; Θέλετε να τό ξέρουν;			
47. Σκοπεύετε να άφήσετε τη δουλειά μετά τό γάμο;	ΝΑΙ	ΟΧΙ	
47α. Γιατί;			
48. Τί άκριβώς δουλειά κάνετε στο έργοστάσιο;			
48α. Τί σάς κάνει να νοιάθετε; ίκανοποίηση; άδιαφορία; άνια; αγανάκτηση;			
49. Πόσο μισθό παίρνετε;			
49α. Σās φθάνει;			
49β. Ποιά τόν ξοδεύετε κυρίως;			
49γ. Έχετε: τηλεόραση; ψυγείο; ήλ. κουζίνα; άλλα ηλεκτρικά είδη;			
50. Τά προβλήματα που σάς παρουσιάζονται μέσα στο έργοστάσιο τά λύνετε μόνη σας ή μέσω (όργανώσεων) συνδικάτου;			
51. Διαβάζετε έφημερίδα;	ΝΑΙ	ΟΧΙ	
51α. Άν ναι, ποιιά;			
51β. Ποιά σελίδα διαβάζετε από την έφημερίδα περισσότερο; άθλητικά; μόδα; πολιτική; καλλιτεχνικά; έγκλήματα, κτλ.			
52. Διαβάζετε περιοδικά;	ΝΑΙ	ΟΧΙ	
52α. Άν ναι, ποιιά;			
52β. Γιατί;			
53. Έχετε κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον (hobby);			
54. Πηγαίνετε στην εκκλησία;	ΝΑΙ	ΟΧΙ	
54α. Άν ναι, γιατί;			
54β. Πόσο συχνά; Πολύ συχνά; Μιά φορά την εβδομάδα; Μιά φορά τό μήνα; Μόνο τίς γιορτές; Καθόλου;			
55. Προσεύχεσθε; Κάθε μέρα; Όταν έχετε κάποιο πρόβλημα; Ποτέ;			
56. Έχετε παιδιά;	ΝΑΙ	ΟΧΙ	
56α. Άν ναι, πόσα;			
57. Χρησιμοποιείτε καθόλου άντισυλληπτικές μεθόδους;	ΝΑΙ	ΟΧΙ	
57α. Άν ναι, ποιές; Άντισυλληπτικά χάπια; Προφυλακτικά; Άλλη μέθοδο;			

**Επιθεώρησης Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν*

58. Τὰ παιδιὰ σας τὰ μεγαλώνετε ὅπως οἱ γονεῖς σας μεγάλωσαν ἐσᾶς;	NAI	OXI
58α. Μεταχειρίζεσθε διαφορετικὰ τὸ κορίτσι ἀπὸ τὸ ἀγόρι;	NAI	OXI
58β. Ἄν ναι, πῶς;		
58γ. Ἄν ναι, γιατί, τί διαφορά βρίσκετε ὅτι ἔχουν;		
59. Πῶς βλέπετε τὸν ἑαυτὸ σας ἀπέναντι στοὺς ἄνδρες;		
	Κατώτερο;	
	Ἴσο;	
	Ἀνώτερο;	
60. Αἰσθάνεσθε καθόλου ἀδικημένη σχετικὰ μὲ τοὺς ἄνδρες συναδέλφους σας;	NAI	OXI
60α. Ἄν ναι, τί νομίζετε ὅτι πρέπει νὰ γίνει;		
61. Μὲ τὸ ὅτι δουλεύετε αἰσθάνεσθε νὰ ἀλλάξε καθόλου ἢ θέση σας ἀπέναντι στοὺς ἄνδρες;		
62. Τί καταλοβαίνετε μὲ τὴ λέξη «κατσάμπισσα»;		
63. Ἔσεῖς φωνάζετε ἄλλες κοπέλλες «κατσάμπισσα»;		
63α. Γιατί;		
63β. Πόσες;		
64. Καπνίζετε;	NAI	OXI
64α. Πόσα τσιγάρα τὴν ἡμέρα;		
65. Ἀπὸ πόσον καιρὸ; (πρὶν ἢ μετὰ τὴν δουλειά;)		
66. Μπροστὰ στοὺς γονεῖς σας;	NAI	OXI
67. Σὲ ποιά κοινωνικὴ τάξη τοποθετεῖτε τὸν ἑαυτὸ σας;		
67α. Γιατί;		
68. Σὰν γυναῖκα πιστεύετε ὅτι μπορείτε νὰ παίξετε ἕνα ρόλο στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδας;	NAI	OXI
68α. Ἄν ὄχι, γιατί;		
68β. Ἄν ναι, μὲ ποῖο τρόπο;		
69. Τί ἐπιθυμεῖτε περισσότερο νὰ ἔχετε ἢ νὰ κάνετε στὴ ζωὴ σας;		
70. Μετὰ ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τίς ἐρωτήσεις ἔχετε ἐσεῖς νὰ συμπληρώσετε τίποτε σχετικὰ μὲ τὰ προβλήματα τῆς ἐργαζόμενης γυναίκας στὴν Ἑλλάδα;		

ΠΙΝΑΚΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

ΈΗ άριθμηση του πίνακα άντιστοιχεί στις έρωτήσεις του έρωτηματολογίου.

1. Κοινωνική προέλευση τών εργατριών

1. Όμάδες ηλικίας

	16-20	21-30	Πάνω άπό 30	Συνολικά
Έλευθερες	26	30	2	58
Άραβωνιασμένες	10	8	—	18
Παντρεμένες		10	14	24
Συνολικά	36	48	16	100

2. Διάρκεια άπασχόλησης στο έργοστάσιο

	Λιγότερο άπό 1 χρόνο	1-5 χρόνια	5-15 χρόνια	Περισ- σότερο	Συνο- λικά
Έλευθερες	12	28	12	6	58
Άραβωνιασμένες	2	8	8	—	18
Παντρεμένες		6	10	8	24
Συνολικά					100

4. Έπίπεδο μόρφωσης

	Άναλ- φάβητες	Μερι- ρικές τάξεις δημ.	Άπο- λυτ. μνά- διο.	Γυ- μνά- σιο	Έπαγ- γελμ. σχολή	Άνώ- τατη Συνο- λικά	
Έλευθερες		9	29	14	4	2	58
Άραβωνια- σμένες		5	7	6			18
Παντρεμένες	8	6	6	4			24
Συνολικά	8	20	42	24	4	2	100

6. Έπάγγελμα πατέρα

	Άγρό- της	Έργά- της	Υπάλ- λτος	Έλεό- θερος επαγ- γελματίας	Συντα- ξιού- χος	Συνο- λικά
Έλευθερες	18	16	14	6	4	58
Άραβωνια- σμένες	4	4	5	5		18
Παντρεμένες	18	4			2	24
Συνολικά	40	24	19	11	6	100

7. Συγγενείς άπασχολούμενοι στην Πειραική-Πατραϊκή

	Κανείς	Άδερφή	Περισσό- τερα μέλη	Συνολικά
Έλευθερες	25	23	10	58
Άραβωνιασμένες	8	7	3	18
Παντρεμένες	13	3	8	24
Συνολικά	46	33	21	100

10. Κατοικία

	Έιδόκτητη	Μέ νοίκι	Συνολικά
Έλευθερες	24	34	58
Άραβωνιασμένες	13	5	18
Παντρεμένες	13	11	24
Συνολικά	50	50	100

11. Άριθμός δωματιών

	1	2	3	4	5 και άνω	Συνολικά	
Έλευθερες		15	17	14		12	58
Άραβωνιασμένες		8	7	1		2	18
Παντρεμένες	2	9	7	6			24
Συνολικά	2	32	31	21	14		100

12. Χωράφι

	Ναι	Όχι	Συνολικά
Έλευθερες	38	20	58
Άραβωνιασμένες	12	6	18
Παντρεμένες	8	16	24
Συνολικά	58	42	100

16. Άξιοποίηση τών χωραφιών

	Όχι	Ναι	Νοίκιασμα	Συνολικά
Έλευθερες	6	28	4	38
Άραβωνιασμένες	3	7	2	12
Παντρεμένες	5	3		8
Συνολικά	14	38	6	58

2. Κίνητρα γιὰ τὴν εἰσοδοὶ στὸ ἐργοστάσι καὶ ἡ ἐπίδραση τῆς ἐπαγγελματικῆς ἀπασχόλησης

23. Ἀπασχόληση πρὶν τὴν εἰσοδοὶ στὸ ἐργοστάσι

	Νοικο-Οἰκογ. κυριό	Χωράφι	Σχολεῖο	Ἄλλη δουλειά	Συνολικά
Ἐλεύθερες	18	8	15	17	58
Ἀρραβωνιασμένες	7	—	4	7	18
Παντρεμένες	20	—	—	4	24
Συνολικά	45	8	19	28	100

24. Χαρτζιλίκι πρὶν τὴν εἰσοδοὶ στὸ ἐργοστάσι

	Ναί		Ὅχι	Συνολικά
	Ἀπὸ τοὺς γονεῖς	Ἀπὸ ἄλλη δουλειά		
Ἐλεύθερες	34	13	11	58
Ἀρραβωνιασμένες	9	7	2	18
Παντρεμένες	3	3	8	24
Συνολικά	46	23	31	100

25. Ὁμωση γιὰ τὴν εἰσοδοὶ στὸ ἐργοστάσι

	Οἰκονομικοὶ λόγοι	Ἀνεξαρτησία	Καὶ τὰ δύο	Συνολικά
Ἐλεύθερες	42	6	10	58
Ἀρραβωνιασμένες	12	—	6	18
Παντρεμένες	23	—	1	24
Συνολικά	77	6	17	100

26. Ἡ ἀπόφαση γιὰ τὴν εἰσοδοὶ στὸ ἐργοστάσι

	Μόνη	Ὅλη ἡ οἰκογένεια	Μόνο ἡ οἰκογένεια	Συνολικά
Ἐλεύθερες	36	21	1	58
Ἀρραβωνιασμένες	11	7	—	18
Παντρεμένες	16	8	—	24
Συνολικά	63	36	1	100

3. Ἀπόψεις γύρω ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, τὶς ἐξωοικογενειακὲς σχέσεις, τὸ γάμο

27. Στάση τῆς οἰκογένειας ἀπέναντι στὴ δουλειά

	Ἐναντίον	Ὑπὲρ	Συνολικά
Ἐλεύθερες	12	48	58
Ἀρραβωνιασμένες	5	13	18
Παντρεμένες	11	13	24
Συνολικά	28	72	100

28. Δυσκολίες στὴν ἀρχὴ στὴ δουλειά

	Ναί	Ὅχι	Συνολικά
Ἐλεύθερες	29	29	58
Ἀρραβωνιασμένες	17	1	18
Παντρεμένες	15	9	24
Συνολικά	61	39	100

48. Διάθεση ἀπέναντι στὴ δουλειά

	Ἰκανοποίηση	Ἀδιαφορία	Ἀγανάκτηση	Συνολικά
Ἐλεύθερες	40	16	2	58
Ἀρραβωνιασμένες	12	3	3	18
Παντρεμένες	17	7	—	24
Συνολικά	69	26	5	100

29. Ἀλλαγμένη μετὰ τὴν εἰσοδοὶ στὸ ἐργοστάσι

	Ναί	Ὅχι	Δὲν ἀπάντησαν	Συνολικά
Ἐλεύθερες	39	13	6	58
Ἀρραβωνιασμένες	13	3	—	18
Παντρεμένες	14	10	—	24
Συνολικά	68	26	6	100

30. Νέες δραστηριότητες μετὰ τὴν εἰσοδοὶ στὸ ἐργοστάσι

	Ναί	Ὅχι	Δὲν ἀπάντησαν	Συνολικά
Ἐλεύθερες	28	19	11	58
Ἀρραβωνιασμένες	12	6	—	18
Παντρεμένες	10	11	3	24
Συνολικά	50	36	14	100

32. Σχέσεις μὲ τοὺς γονεῖς

	Ὑπακούουν	Ἐπιβάλλουν γνώμη	Καὶ τὰ δύο	Συνολικά
Ἐλεύθερες	39	—	19	58
Ἀρραβωνιασμένες	14	1	3	18
Παντρεμένες	20	—	4	24
Συνολικά	73	1	26	100

31. Αίσθημα αποδέσμευσης από την οικογένεια μετά τη δουλειά

	Ναι		Όχι		Συνολικά
	Μόνο οικονομικά	Γενικότερα	Δέν απάντησαν		
Έλεύτερες	29	9	18	2	58
Άρραβωνιασμένες	11	3	4	—	18
Παντρεμένες	4	1	19	—	24
Συνολικά	44	13	41	2	100

33. Συνεννόηση στην οικογένεια

	Ναι		Όχι		Συνολικά	
	Μέσους	Πατέρα	Μητέρα	Αδερφό		Αδερφή
Έλεύτερες	27	—	8	7	9	58
Άρραβωνιασμένες	12	—	3	2	1	18
Συνολικά	39	—	11	7	9	100

34. Διαφωνίες στην οικογένεια

	Ναι		Όχι		Συνολικά
	Με κανέναν	Μητέρα	Πατέρα	Αδερφή	
Έλεύτερες	34	12	9	3	58
Άρραβωνιασμένες	8	4	5	1	18
Συνολικά	42	16	14	4	100

40. Απασχόληση στις ελεύθερες ώρες

	Ναι		Όχι		Συνολικά	
	Νοικοκυρία, ψώνια, βγαίνουν	Νοικοκυρία, ψώνια, βγαίνουν	Νοικοκυρία, ψώνια, τηλεόραση, βγαίνουν	Νοικοκυρία, ψώνια, τηλεόραση, βγαίνουν		
Έλεύτερες	17	15	7	16	3	58
Άρραβωνιασμένες	—	—	—	8	10	18
Παντρεμένες	16	—	2	6	—	24
Συνολικά	33	15	9	30	13	100

41. Άδεια από τους γονείς για να βγαίνουν

	Ναι		Όχι		Συνολικά
	Μόνη	Με συνουκείο	Μόνη	Με συνουκείο	
Έλεύτερες	32	2	34	—	—
Άρραβωνιασμένες	12	6	18	—	—
Συνολικά	44	8	—	—	—

42. Πιο ελεύθερη μετά την είσοδο στο εργοστάσιο

	Ναι		Όχι		Συνολικά
	Από το εργοστάσιο	Γενικά	Δέν απάντησαν		
Έλεύτερες	38	16	4	—	58
Άρραβωνιασμένες	14	3	1	—	18
Παντρεμένες	2	19	3	—	24
Συνολικά	54	38	8	—	100

43. Νέες γνωριμίες μετά την είσοδο στο εργοστάσιο

	Ναι		Όχι		Συνολικά
	Από το εργοστάσιο	Γενικά	Δέν απάντησαν		
Έλεύτερες	29	15	14	—	58
Άρραβωνιασμένες	14	3	1	—	18
Παντρεμένες	9	—	15	—	24
Συνολικά	52	18	30	—	100

45. Σεξουαλικές σχέσεις πριν τον γάμο

	Ναι		Όχι		Συνολικά
	Ποτέ	Μιά φορά την εβδομάδα	Μιά φορά το μήνα	Στις γιορτές	
Έλεύτερες	16	38	4	—	58
Άρραβωνιασμένες	9	9	—	—	18
Παντρεμένες	4	19	1	—	24
Συνολικά	29	66	5	—	100

54. Εκκλησία

	Ναι		Όχι		Συνολικά
	Ποτέ	Μιά φορά την εβδομάδα	Μιά φορά το μήνα	Στις γιορτές	
Έλεύτερες	1	16	15	28	58
Άρραβωνιασμένες	—	1	—	17	18
Παντρεμένες	4	4 (και συχνότε.)	6	10	24
Συνολικά	5	21	21	55	100

35. Πώς γνώρισαν τον σύζυγο (άρραβωνιαστικό)

	Ναι		Όχι		Συνολικά
	Μόνη	Με συνουκείο	Μόνη	Με συνουκείο	
Άρραβωνιασμένες	13	5	—	—	18
Παντρεμένες	3	21	—	—	24
Συνολικά	16 (38%)	25 (62%)	—	—	42

Έπιθεώρησης Κοινωνικών Έρευνών

36. Έπάγγελμα του συζύγου (άρραβωνιαστικού)

	Έργα- της	Άγρό- της	Έλεύ- θερος επαγελ- ματίας	Υπάλ- ληλος	Συνταξι- ούχος	Συνολικά
Άρραβωνιαστικός Σύζυγος	8 14	2 —	8 4	— 2	— 4	18 24
Συνολικά	22 50%	2 5%	12 30%	2 5%	4 10%	42 100%

37. Μόρφωση του συζύγου (άρραβωνιαστικού)

	Καμιά του δύζυγος	Τάξεις δημο- τικού	Άπο- λυτή- ριο δημο- τικού	Γυμνά- σιο	Έπαγ- γελματική σχολή	Συνολικά
Άρραβωνιαστικός Σύζυγος	— 5	— 6	12 9	1 —	5 4	18 24
Συνολικά	5 12%	6 15%	21 49%	1 3%	9 21%	42 100%

38. Βοήθεια του άντρα στο νοικοκυριό

	Ναί	Όχι	Ναί, στην ανάγκη	Συνολικά
Έλεύθερες Άρραβωνιασμένες Παντρεμένες	20 6 10	35 10 11	3 2 3	58 18 24
Συνολικά	36	56	8	100

49c. Έλεκτρικές συσκευές

	Καμιά	Ψυ- γείο	Ψυ- γείο, κου- ζίνα	Τηλεό- ραση, ψυγείο, κου- ζίνα	Τηλεό- ραση, ψυγείο, κου- ζίνα, πλυντ.	Συνο- λικά	
Έλεύθερες Άρραβωνια- σμένες Παντρεμένες	6 2 9	16 — 6	4 4 —	10 6 —	18 4 4	6 2 5	58 24 24
Συνολικά	17	20	8	16	26	13	100

58. Ανατροφή των παιδιών

	Όπως οι γονείς	Καλύτερα οικονομικά	Καλύτερα οικονομικά και πιο έλεύθερα	Συνολικά
Έλεύθερες Άρραβωνιασμένες Παντρεμένες	6 2 6	29 — 7	23 16 11	58 18 24
Συνολικά	14	36	50	100

4. Προβλήματα που προξενεί ή δουλεύει και συνδικαλισμός

50. Τρόπος για τη λύση των επαγγελματικών προβλημάτων

	Μόνη	Συνδικάτο	Καμιά άπάντηση	Συνολικά
Έλεύθερες Άρραβωνια- σμένες Παντρεμένες	45 20 14	1 — —	12 4 4	58 24 18
Συνολικά	79	1	20	100

49. Άν φτάνει ο μισθός

	Φτάνει	Έτσι κι έτσι	Δέν φτάνει	Συνολικά
Έλεύθερες Άρραβωνιασμένες Παντρεμένες	18 5 —	24 4 9	26 9 15	58 18 24
Συνολικά	23	27	50	100

5. Ένδιαφέροντα και πολιτική

68. Η γυναίκα παίζει ρόλο στα πολιτικά της Ελλάδας;

	Ναί	Όχι	Δέν ξέρω	Συνολικά
Έλεύτερες	16	32	10	58
Άρραβωνιασμένες	7	8	3	18
Παντρεμένες	6	16	2	24
Συνολικά	29	56	15	100

52. Διάβασμα περιοδικών

	Ναί	Όχι	Συνολικά
Έλεύτερες	48	10	58
Άρραβωνιασμένες	14	4	18
Παντρεμένες	8	16	24
Συνολικά	70	30	100

67. Σε ποιά κοινωνική τάξη τοποθετείσθε;

	Έργατική	Στό σύνολο	Στή μεσαία	Δέν ξέρω	Σύνολο
Έλεύτερες	8	15	12	23	58
Άρραβωνιασμένες	—	5	6	7	18
Παντρεμένες	6	5	4	9	24
Συνολικά	14	25	22	39	100

52a. Είδος περιοδικών

	Γυναίκες	Είδησεογραφικά	Καί τὰ δύο	Έκκλησιαστικά	Σύνολο
Έλεύτερες	32	10	4	2	48
Άρραβωνιασμένες	12	2	—	—	14
Παντρεμένες	4	—	—	4	8
Συνολικά	48	12	4	6	70
Συνολικά	69%	17%	6%	8%	100%

51. Διάβασμα έφημερίδας

	Ναί	Όχι	Συνολικά
Έλεύτερες	31	27	58
Άρραβωνιασμένες	8	10	18
Παντρεμένες	8	16	24
Συνολικά	47	53	100

53. Ίδιαίτερο ένδιαφέρον

	Κανένα	Κέντημα	Φύση	Μουσική, χορός	Συλλογή γραμμάτων.	Διάβασμα, τηλεόραση	Σύνολο
Έλεύτερες	22	16	15	2	2	1	58
Άρραβωνιασμένες	6	2	6	2	2	—	18
Παντρεμένες	20	—	1	2	—	1	24
Συνολικά	48	18	22	6	4	2	100

6. Συνείδηση της γυναίκειας φύσης και τὸ πρόβλημα της χειραφέτησης

59. Η γυναίκα ἀπέναντι στὸν άντρα

	Κατώτερη	Ίση	Άνώτερη	Δέν ξέρω	
Έλεύτερες	27	23	—	8	
Άρραβωνιασμένες	9	8	—	1	
Παντρεμένες	17	4	1	2	
Συνολικά	53	35	1	11	100

60. Αίσθημα ἀδικημένης ἀπέναντι στὸν άντρα

	Ναί	Όχι	Σύνολο
Έλεύτερες	6 (ὕψάλ. γραφείων)	52	58
Άρραβωνιασμένες	3	15	18
Παντρεμένες	1	23	24
Συνολικά	10	90	100

Ἐπιθεώρησις Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν

61. Ἀλλαγὴ τῆς θέσης ἀπέναντι στὸν ἄντρα μὲ τὴ δουλειά

	Ναί	Ὅχι	Δὲν ξέρω	Συνολικά
Ἐλεύθερες	30	24	4	
Ἀρραβωνιασμένες	9	9	—	
Παντρεμένες	11	13	—	
Συνολικά	50	46	4	

49β. Χρησιμοποίηση τοῦ μισθοῦ

	Προίκα	Νοικοκυριό	Ἀτομικά ἐξόδα	Συνολικά
Ἐλεύθερες	33	15	10	58
Ἀρραβωνιασμένες	13	5	—	18
Παντρεμένες	1 (τῆς κόρης)	22	1	24
Συνολικά	47	42	11	100

69. Μελλοντικά σχέδια

	Ἄντρας, οἰκογένεια, ὑγεία, εὐτυχία	Ἄντρας, οἰκογένεια, ὑγεία, εὐτυχία, χρήματα	Χρήματα	Ἄντρας, οἰκογένεια, εὐτυχία, καὶ κάτι ἄλλο	Μόρφοση	Σύνολο
Ἐλεύθερες	29	24	1	1	3	58
Ἀρραβωνιασμένες	7	10	1	2	—	18
Παντρεμένες	5	7	—	9	1	24
Συνολικά	41	41	2	12	4	100